Ватан Советиму

АЛЬМАНАХ ТАТИ

Ватан Советиму

АЛЬМАНАХ ТАТИ

Дагестанское книжное издательство
Махачкала 1978

С (тат)
С56

Ватан Советиму. Альманах
С 56 тати. Махачкала, Даг. кн. изд-во,
1978
80 с.
Советская Родина. (Сборник
татских писателей).
с (тат)

Э имисалине альманах тати дешенде оморет жуьр-бежуьре произведениегьой эн авторгьойму: стихигьо, ихдилотгьо, очеркгьо, литературоведчески статьегьо ведиеш.

Э пушотеине альманахгьо гуьре э имисалине альманах дешенде омори е ченд очеркгьо эз товун пушолуье одомигьой дегьимуьн пенжсали, зарбчигьой эн жофой коммунисти, активлуье общественникгьо ве несигІэтчигьой эн жовонгьо.

Произведениегьо, дофус зере оморетгьо э и номер гьисдуьт э товун гІуьзетлуье жофой эн одомигьой совети — вокурдегоргьой коммунизмаре, бирорие дусди эн хэлгъгьой омбаре миллетлуье республикайму, вилеет иму, патриотизм совети, э товун эну одомигьо, комигьоки овурдет бесгъунире эри хэлгъ иму э вэхд Буьзуьрге довгІой Ватани э гъэршуй вэхьшие фашистгьо, э товун муьгьбет, дусди ве шолуми.

© Дагкнигоиздат, 1978 г.

К $\frac{70403-42}{М\ 123(03)-78}$ 67—78

СТИХИГЬО ВЕ МЭГІНИГЬО

Борис Гаврилов

ШИНОВ

Шинов, ноши, гоф усдоре,
Заргер эн гоф гьисди шогьир,
ГІовсуьрх меди гоф дусдире,
Соф миё бу гьер гоф шогьир.

Симсуьзе тар гьич сес нидуь,
Шогьири нисд «еки-дуьдуь»,
Веги сазе, нуьш э мейду,
Гьисдге туьре эшгъ эн шогьир.

Дерьёгь эз шар мибу лихьэ,
Тиже тевер нибу тихьэ.
Хуби недан, эз ерэхьэ,
Гьэгъ миё бу гьер гоф шогьир.

Э гІов дерьёгь мебесд имид,
Сергъуз мибу гьер вэхд игид,
ЛэгІэй эн хэлгъ гьисди шогьид.
Согъ миё бу гьер гоф шогьир.

Гьер вэхд буьлдуьр э весали
МэгІни хунде лап эз дуьли,
Хэлгъ Ватанме бэхдевери,
Расд миё бу келмей шогьир.

ГІов чойгьо э дерьёгь рихде,
ГІожиз эз мейду вирнхде,
Немерд дусде зу фурухде,
Гъэлп ние бу келмей шогьир.

Гоф шогьир нисд эдоб-дэгІно,
Э е жигеш у нисд тэхьно,
э келмей ю дери мэгІно,
Лепелуьни гьер гоф шогьир.

ЗУ ВОГОШД

Верфгьо гьеме хьэл бире,
Зимисдуш пар зе гирошд.
Хьэл месох туь дуьлмере,
Чуьмерэхуьм, зу вогошд.

Гьер шев вэхьшуьм ме эз хов,
Гуше унгум те себэхь.
Эдем сухде ме чуьн гъов,
Мегьил мере чуме рэхь.

Биё гуьлме, зу биё,
Савзе-мохбери хори.
Гуьл-беневше веромо,
Туь гьелеш неомори.

Туь рафди имид доре,
Весал миём гуфдире.
Доргьош эдей савз бире,
Оммо туь неомори.

Э туь сохде ме бовор,
Куьшдуьм гІэтош дуьлмере.
Биё нуьшим э шогьвор,
Вое сохденуьм туьре.

Биё гуьлме, зу биё,
Биё омони-имдод,
Ини, весалиш омо,
Мегьил мере немирод

Паруьсдекгьо вогошде,
Паруьсденуьт э гьово.
Вомундуьм ме эз гешде,
Э ховгьо семе биё.

Екире сохде гъобул,
Возирейм пэхьни-пэхьни,
Мегьил мере туь могъбул,
Дуьшмен невенуь хьини.

ДУЬЛ ХОШИ

Бебе-деде ферзенд дошде,
Э гьенг богъбон сохде гузет,
Богъбон гьетте доре кошде,
Вое сохде винуь лезет.

Кошде доре у согъ гІуьмуьр,
Гъуллугъ сохде гьер руз-беруз,
ТэгІди сохде верав гьуьндуьр,
Эз рагиш бу сэхд гъэдерсуьз.

Миё тоб дуь э хиники,
Э гермиш бу зурбо-довом,
ТэгІди сохде у гьееки,
Уьткем небу э и гьуьлом.

ДивэгІ гьово дегиш бире,
Михэнети мегьгьой весал.

Гуьрде гуьлгьош хэзон бире,
Дор хуьшг мунде е се-чор сал.

Дор зеренге сэхде бее,
Богъбон доре нис венжире,
Жогьил сохде сер-дуборе,
Лигегьоре хуб вечире.

Хьэз сохде богъбон у вэхди,
Гуьл доренге э весали.
Хьисоб сохде у хуш-бэхди,
Доге бегьер дор гІэсели.

Диромоге дусде гъунши,
Хосдге эз дор ю гъэлем,
Эри богъбон гьисд дуьлхоши,
ТэгІрифменди эни гІуьлом.

Эжеб бебе дуьлшор бире,
Дире бегьер дор хуьшдере,
Э пушой ю неве-нишре,
Э нике метлеб расире.

ВОЙГЕ

Кошки мибисдорум дор,
Дусд мибисдо гуьл-онор.
Гъэдуьр екире дануьсде,
Тевесер эри зигьисде.

Кошки мибисдорум гуьл,
Дусд мивоно э сер дуьл.
Гъэдуьр екире дануьсде,
Тевесер эри зигьисде.

Кошки ме гІэтош бире,
Гъэдуьр дусди дануьде,
Герм мисохдуьм дусдмере,
Тевесер эри зигьисде.

Кошки ме шогьвор бире,
Серин сохум дусдмере.
Гъэдуьр екире дануьсде,
Тевесер эри зигьисде.

Зоя Семендуева

БОВОР СОХДЕНУЬМ

У руз, кейки чум вокурде
Э и дуьньёгь дениширем,
Гьемишелуьг дусди беседе,
Инсонгьоре бирор гирдем.
Эз гІэили бовор сохдем
Э ишму ме, одомигьо.
Дануьсденуьм гъэрхунд бирем
Эй вегирде тербиегьо.
Бовор сохденуьм э усдогьо,
Комигьоки вокурденуьт,
Э шофергьо ве летчикгьо,
Комигьоки э рэхь деруьт.
Бовор сохденуьм э духдиргьо,
Сохденуьтгьо дур гІэзоре.
Э солдатгьой эн серхьэдгьо,
Дошденуьтгьо динжимуре.
Э ишму ме боворинуьм,
Ишмуш э ме бовор сохит.
Эй инсонгьо, ме хосденуьм,
Дуь-екире омбар хогьпт.

ДУРИМ ЭЗ ЕКИ

Туь офтои, ме менг нисдуьм,
Оммо гьердуь гьисдим бедбэхд.
Туь тэхьнои, меш е текуьм,
Зури-зури рафдени вэхд.

Шев гирошде бирени руз,
Соймишигьо бире сергъуз.
Чуьн офтои ве менг шеви,
Нивохурим гьич эеки.

СЕВГИЛИ

ГІэзоб гІуьлом э дуьл дарафд,
Туь рафденки, ой севгили.
Э чумгьой ме хов неварафд,
Туь рафденки, ой севгили.

Дегиш бисдо эвир гьово,
Бивэхд пажи гъуьзуьлгуьлгьо,
Э руй хори сер но угьо
Туь рафденки, ой севгили.

Туь себебсуьз уч бисдори,
Эй чумгьойме лерзи хори,
Селт вир бисдо, дур рафд шори,
Туь рафденки, ой севгили.

Ранг эн руй ме вешенд зерди,
Эки гуюм и чуь дерди.
Товуш чумгьоймереш берди,
Туь рафденге, ой севгили.

Рузгьой гIуьмуьр дегиш бисдо,
Жовоне сер э дерд офдо.
Сие муйгьо, сипи бисдо
Туь рафденки, ой севгили.

МИБОШУ ПЕШМУ

Ме гIэзиет хурдеки,
Мисохди шори,
Э раг дуьлме у кор
Сохди бед кори.
Дануьсде бош дие дор
Бегьерсуьз мимуну,
Гъисмете пой зенуьгьо,
Бирени пешму.
Бирмунди хуьшдере
Э тегьер эн кес.
Вир бисдо э и дуьл
Дебугьо хьэвес.
Огол зеригеш,
Дуьл нивогорду.
Гъисмете пой зенуьгьо
Бирени пешму.
Э рэхь туь кешируьм
Омбаре жофо,
Оммо не вегирдуьм
Е гилеш софо.
Эйчуь ведиромори
Туь э ёр бейбофо,
Гъисмете пой зенуьгьо
Бирени пешму.
Эгер изму пешму
Бирейгеш сэхд
Дануьсде бош ёр э туь дие
Нибошу гъисмет.
Нум ёре гирденгеш
Мибоши хьэсрот.
Гъисмете пой зенуьгьо
Бирени пешму...

Беньямин ***Сафанов***

РЭХЬБИРМУЙ МИЛЕТГЬО

Тегьер шев торики
Ве гуьрвей хиники,
ГІуьломе пучунде,
Сэхд э дес вегирде,
Кем бугеш гІоширгьо,
Мисохдуьт гуж угьо.
Нидоруьт минкини
Гьич динжи дирени,
Софоре вегируь,
Эз жофо шор бошу.
Бесдебу эгъуьлгьо
Азади не дире,
Инсонгьош нивини
Евэхдиш шорире.
Хьохьмогьо вараси,
Комини рэхь дузи.
Эй гъовхой хилоси
Вокурдуьт мейдузи.
Журкумгьо сэхд раси,
Эловгьо дегеси.
ГІэлемгьой Гъирмизи
Э гъовхо эй дузи,
Дебируьт э пушо,
Нирафдуьт песово.
Э низе вегирдуьт
Дуьшмере венжируьт.
Сохдембу сервори
Партией Ленини,
Хосдегор азади
Эй эгъуьл инсони.
Ленин бу сохдегор
Рэхьбери гъовхоре,
Товуши дорегер
Э тегьер миноре,
Бердегор пушово
Буьзуьрг эн буьзуьрггьо,
Эй гьемме милетгьо
Рэхьбирму гьисдигьо.

ГІЭЗИЗЕ ДОГЪГЬО

Ме, Догъисту, догъгьой туьре хосденуьм,
Э догъгьой туь шир хурдемгьо ферзендуьм.
Гуьлгьой догъгьо, бегьер богъгьо эн менуьт,
Дохьоригьош эриме лап гІэзизуьт.

Булутгьошмуш эйме бирет гІэзизи,
Угьош герекуьт э вэхд эн поизи.
Лепе-лепе э бireки верф тигьи,
У эриме гьисди келе дуьлхогьи.

Чой, нуькре э рихдеки гІовгьошу,
Мугъум зере, мэгІни хунде сесгьошу.
Дестон мере угьо гъувот доренуьт,
Эз ме шолум эри дусдгьо берденуьт.

ГІэзизе догъгьо, догъгьой дусди,
Э суьрх ве зар геймиш гьисди.
Ферзендгьоюш гьисдуьт сараф,
Сес эн мэгІни э гьер тараф.

Мере зендейт ишму азад,
Меш михунум мэгІни э бенд.
Тегьер десдей эн гъуьзуьлгуьл,
Ишмуре бэхш мидуьм эз дуьл.

Сес мэгІни ме э гъугъгьошму
Бигьил гъувот деш венгенуь.
Бигьил шевгъ дуь зиндегуни
Э сер догъгьой эн гуьлишони.

Ме чуьн софе суьгъде догълуь,
Эришму гьич ёд нибошум.
Гье рафдуьмгеш лап э дургьош,
Невогошде нибошум хош.

Э ДУСДЕ КИФЛЕТ

Эз туь Ватан-Деде ме эрк сохденуьм,
Э гьер куьнж хори туь азад гешденуьм.
Эз дусди хэлгъгьойтуь дуьлшор биренуьм.
Кейки бирорире э чум диренуьм.

Дусдуьт, бироруьт хэлгъгьой эн Совет,
Э е гІэзизе кифлет гуьрд бирет,
ГІэлем Ленине э дес вегирдет,
Пушобер гъовхой шолуми бирет.

Э буьлуьнди догъ Догъисту варафде,
Тегьер суьгъде ферзенд Совет поисде,
Эдем дире Сулак ве догъ Урале,
Вокурдеи тозе рэхьгьой эн БАМе.

Паздегь бирорие ферзендгьой гІэзизи,
Э е жергей рэхь азади ве дузи,
Рафденуьт пушово гьич не поисде,
ГІуьзет эн Ватане буьлуьнд веберде.

Ушуьгъгьой Днепрогэс ве Чиркейгэс,
Зенденуьт э дуьлгьо гъувот ве хьэвес.
Угьо гьисдуьт хуше раггьой Ватани,
Гъувот диеш шорте рузгьой гуьлшони.

ФЕРЗЕНД ТУЬНУЬМ, ДЕРБЕНД

Э сер боруй Норин-гъэле поисде,
Воисдембу ярагьоре шуморде.
Эз гунилегьой эн дуьшмегьо расирет,
Лап омбаруьт, эй шуморде нисд муьгьлет.

Ченд жире талавургьо оморе,
Ярагьоре э жендек туь веноре,
Зулумкори э туь угьо мисохдуьт,
Ферзендгьоре э зулмевоз микуьшдуьт.

Метевусди туь ченд жире дердгьореш,
Оммо сере гъуз нигирди гьич ебош.
Неданьсдуьт туьре угьо хуьрд сохде,
Кукгьойтуьре э гъулгьошу чарунде.

Кукгьой жофо ерэгъ э дес вегирдуьт,
Азадире эй туь угьо овурдуьт.
Изму бирей туь, Дербендме, параменд,
Э согъ гІуьлом нумтуь бири гІуьзетменд.

Денишируьм э тараф чеп — богъгьоют,
Э тараф расд — мохберлуье мержгьоют.
Каспиеймуш э тараф ме чаруьсде,
Дуьлшор бире е рач эдей хэндуьсде.

Э кемер туь савзе догъгьо поисдет,
Э симбогъи изму угьо чаруьсдет,
Суьмуьргъушгьо унжо эдет пар куфде,
Чигьрет туьре диеш эри рач сохде.

Ферзендгьой туь ярагьоре соф сохдет,
Хьуьрмет туьре э буьлунди вебердет,
Иловлей туь вараисди эз богъгьо,
Эз богъгьой эн шелбетлуье онгургьо.

У богъгьоре и десгьой меш дешендет,
Эхи гьисдуьм меш ферзенд туь, жон Дербенд.
Эрк сохденуьм изму эз туь, гІэзизи,
Эз серине гІовгьой билогъ зуьм-зуьми.

СЕБЭХЬ

Пур-пурлуье ригазгьой чуьшме,
Э сифет ме вохурдуьт.
Эшгъ венгесде э дуьл ме,
Те гъугъ догъгьо расируьт.

Тимор сохде гъугъ догъгьоре,
Э луьгегьош рач вохурдуьт.
Товуш сохде гьер тарафе,
Эз хунегьо куьнд бисдоруьт.

Эз чуьмегьой пенжерегьо,
Дарафденуьт не пуьрсире.
Э хунегьой эн инсонгьо
Деберденуьт гермигьоре.

Хэбер сохде гьер инсоне
Эз ширине хов себэхьи,
Доре э угьо эшгъ лепуьре,
Эй тозе руз зиндегуни.

Эдем дире туьре, чуьшме,
Туьни буьзуьрг эн буьзуьрггьо.
Э чуь миданyь жун офдоре,
Не бисдоге у ригазгьо.

Гьер тозе руз ве гьер себэхь,
Овурдени эйму туьре,
Боши кумек эйму э рэхь,
Эй винире рэхь дузире.

Биёр себэхь, биёр шори,
Эри гьер руз зиндегуни.
Эй гьер инсон келе хори,
Бире кумек бэхд инсони.

БИЁР ВАСАЛ

Э гъугъ догъгьо гьеле верф ве,
Гьовош гьеле лап серини,
Буьлдуьрчингьош нисе хунде,
Ворворигьош хэзирини.

Оммо ини таре воруш,
Не поисде эдей шенде.
Э мэхьсуьлгьо овгъоте уш,
Декирдени, гужлуь сохде.

Тозе бегьер биёвгьоре,
Тозе мейвой эн никире,
Куьнд овурде булигьоре,
Севгъэтигьой хушхьолире.

Гуьгерчингьо рач пар зере,
Э сер доргьо эдет гешде.
БэгІвечегьош паргьошуре,
Сер гирдет эй темиз сохде.

Чуьмей доргьо бирет пурлуь,
Хьозуруьт эй очмиш бире,
Доргьо бошут хунче гуьллуь,
Овурде буй етирире.

Дуьл шогьири эдей дире,
Герми эдей куьнд оморе.
Савзей хориш, жуьле зере,
Суьфде эдей вероморе.

Нишонегьой нике васал
Э гъэд дуьл ме венгесд герми.
Овурденуьт угьо гьер сал
Тозе шори ве гуьлшони.

Биёр васал буле бегьер,
Биёр дусди ве шолуми
Эри гьемме инсонгьой девр,
Бигьил зигуьт э хуьроми.

Дорихмиши гьич некешуьт,
Бедигьоре гьич невинуьт.
Бошут бирор эри еки,
Гъовхо беруьт эри ники.

ВОКУРДЕГОР

Э гьер тараф денишире,
Жофой туьре эдем дире.
Эз гьуьнер туь биренуьм шор,
ГІэзизе дусд — вокурдегор.

Э пелесе, э коминжо
Гъэнет низе гьич вэхд гъушгьо,
Бинебору туь дешенде,
Песде шегьер веровунде.

Чой эн догъи мигешд зури,
Гъувот ю пуч э гьовои.
У гъувоте э дес гирдей,
Э жофойму гъэриш сохдей.

Гъувот Ватан бошу гужлуь,
Хэлгъгьо диеш шори винуь,
Лампей ники гье сухугу,
Шевиш чуьн руз товуш бугу.

Каспийск, Изберг, Днепрогэс,
Байкал, Амур ве Чиркейгэс,

Угьо нишоней эн булинуьт,
Бесгъунигьой жофой туьнуьт.

Гьеле кидан ченд гилегьо
Туь Ватане шор сохиге.
Тозе ГЭСгьо ве шегьергьо,
Жерге-жерге вокуниге.

Гьер туь норе тозе керпич
Гьисди тегьер эн едигор,
Кем мегердо гъувот туь гьич
Оводусох — вокурдегор.

БЭХДЕ ДОРИТ

Мозол ве бэхд эн гьер инсон,
Гуфдиренуьт: «Э дес ю де.»
Эже рафдей бэхд ме, туь жон?
Тигъэт эдем туьре гешде.

Эге туьре мидируьмге,
Белки гирде миданьсдуьм.
Туьре э дес мегирдуьмге,
Лап эз дуьли ме михосдум.

Бегем гьисдуьт гьич инсонгьо,
Бэхдлуь бире невоюгьо.
Гьер инсоне лап мозоллуь
Воисдени гьер вэхд бошу.

Гьер одоми гъовхо берде,
Бэхд хуьшдере омбар гешде.
Оммо уре эри дире,
Гереке вэхд четин бире.

Белкем гьечу меш не дирем
Эз ён дер ме гирошдеки,
Сеч не сохдем, гуш не гирдем
Эз киме бэхд э рафдеки.

Эдем, дусдгьо, минет сохде,
Бэхд хуьшдере дире данит.
Уре ишму сэхд гъэл гирде,
Эз хуьшде гьич хьэрзо медит.

Дире бэхде пой зереи,
Гьисд эн инсон бедмозоли.
У одоми дуьшмен хуьшде
Бире, хьэрзо доге бэхде.

Мере, дусдгьо, дуз варасит,
Келе метлеб ве бэхд ме гьисд,
Ишму бирор еки бире,
Винит гьер вэхд никигьоре.

Э РЭХЬ ДЕРИ

Салгьо эдет зури гешде,
Эз гІуьмуьргьо эдет рафде.
Эз хуьшдере шинохденуьм
Ме гьеммише э рэхь деруьм.

Гьер тозе сал эн гІуьмуьре
Э рэхь дери ме вохурдем,
Уре чуьн дусд гъобул сохде,
Хьуьрмет юре гьер вэхд гирдем.

Оммо угьо жуьр-бежуьре
Жугьоб дорет э дусдиме.
Кими салгьо бедигьоре
Миовурдуьт э гъисмет ме.

Дирем салгьой жовонирешь,
Дирем беди ве никирешь,
Дирем себэхь, шохьонгумешь,
Шоре салгьой эн гІуьмуьреш.

Зури гирошд вэхд жовони,
Лап шоре вэхд эн инсони.
Тегьер вэхдгьой эн келе сал,
Омо гьоми, рафде васал.

Бисдорумге лап огьилиш,
Белки гъисмет бу эй пириш.
Энжэгъ дусдгьо воисдени,
Дуьл эн шогьир метлеблуьни:

Гьер тозе сал эн гІуьмуьре,
Э рэхь дери эй вохурде.
Эз дуьли гъэл гирде уре,
Диеш гІэзиз ве дусд хосде.

КОМСОМОЛ ЛЕНИНИ

Нишоней игиди,
Нишоней мердьети,
Гьеммише бирмундей
Комсомол Ленини.
Э туьни боворин
Вилеет Совети,
Чуьнки туь имиди
Биёвгьей Ватани.

Сервори:

Вэхд оморе гирошдени,
Туь комсомол гье жовони,
Бура пушо не поисде,
Эшгъ эн дуьле кем не сохде.

Э пушо дебирей,
Чуьн жоборд э жофо,

Не гIэтош, не зуьгIбе,
Туьре не терсунди.
ГIэлемет бирмундей
Э мейдуй эн гъовхо,
ЖуьргIэт туь гьеммише
Дуьшмере лерзунди.

Сервори:

Э туь рэхь ве нишон
Гьеммише бирмунде
Партией Ленини,
Тербие дорегор.
Бура туь деш пушо,
ГIэлеме тик гирде,
Ватане дусд хосде
Ве бире чигегьдор.

Сервори:

Вэхд оморе гирошдени,
Туь комсомол гье жовони,
Бура пушо не поисде,
Эшгъ эн дуьле кем не сохде.

Э ЛОВ ДЕРЬЁГЬ

Шохьонгуми, э лов дерьёгь
Е рач нуьшдем э дусдевоз,
И дуьлхоши эзи дуьньёгь
Гьич офд ниёв э гешдевоз.

Сервори:

Хунденуьм шоре мэгIни,
Э хуше эвир эн дерьёгьи,
У э дуьлгьо венгесдени
Муьгьбетлуье ватанхогьи.

О, Каспие, ме кук туьнуьм,
Э эвир туь бирем келе.
Гъувот эз туь вегирденуьм,
Зиёд сохде эшгъ эн дуьле.

Сервори:

Э мугъумгьой нике шаргьо,
Сес мэгIни ме гъэриш бире,
Эшгъ биёру эй жэгIгиргьо,
ТэгIриф доре жофошуре

Сервори:

Хунденуьм ме шоре мэгIни
Э хуше эвир эн дерьёгьи.
У э дуьлгьо венгесдени
Муьгьбетлуье ватанхогьи.

ТУЬ ЭКИНМЕ ГЬИСДИКИ

Эйчуь, духдер, денишире еново,
Ме дусд туьнуьм, нивогошдум песово.
Буй-балай туь эриме гьисд чуьн мейво,
Чуьн нугбегьер тозе васал биёвгьо.

Сервори:

Гьем хэндеруй ве гьем дуьлшор биренуьм,
Кейки туьре ме эз дури диренуьм.
Мозоллуьнуьм экинме туь бирекн,
Хушхьоллуьнуьм ме не туьни гьисдики.

Муьгьбет туьре э гъэд дуьл ме мидорум,
Эшгъ эн дуьле энжэгъ эй туь мифуьрсуьм.
Согъэ гIуьмуьр эй туь ме дусд мибошум,
Эри туь ме нике рузгьо михоюм.

Сервори:

Рачи инсон гьемишелуьг нис бире,
Туьре чуьн гуьл э сер сине веноре,
Тегьер богъбон мидорум ме у гуьле,
Бигьил гьер вэхд дуь эри ме рачире.

Сервори:

Гьем хэндеруй ве гьем дуьлшор биренуьм,
Кейки туьре ме эз дуриш диренуьм.
Мозоллуьнуьм экинме туь бирекн,
Хушхьоллуьнуьм ме нетуьни гьисдики.

Лазарь Амиров

ГІЭЗИЗЕ УРУСИЕТ

Урусиет, гІэзизе Урусиет,
Ковречуме вилеет,
Эз гьемме хуб ве рачте,
Васал — туьни эриме.
Пар зеренуьт э гьово,
Пардуьшлуье довдогъгьо.
Берденуьт гермигьоре
Ве ригазгьой Ватан мере.
Бируьт вэхдгьо у гъушгьо
Мирафдуьт э дуригьо.
Мигирошдуьт эз серхьэдгьо,
Пелесегьо ве дерьёгьгьо.
Э вэхд герми ве бее
Э лап дури пар зере,
Эжеки бу гиснеи,
ГІэзор, уьлуьм, зулмети.
Довдогъгьой туь, Урусиет,
Туьре фурмуш нисохдуьт
Никигьой хори туьре
Э дуьл хуьшде мигирдуьт.
Астаралуье шевгьоре,
Вишегьо ве мержгьоре.
Э ловгьой эн нуькере
Гировунде рузгьоре.
Ве гене вэхд биренге,
Угьо экин туь вогошде,
Овурденуьт гермире,
Эри Ватан товушире.

ИМУ ГІУЬЗЕТЛУЬ СОХДЕНИМ И ГІУЬЛОМЕ

Эри 'Хь. Авшалумов.

Иму гІуьзетлуь гІуьломе сохденим,
Чуьнки чуьшмере гьер руз диреним.
Э гъэриш вище кулей мурире,
Диреним дерьёгь, гъубн, чойгьоре.

Э ён пенжере нуьшде духдерлере,
Э пушой хуьшде норе книглере,
Стихигьоре эшгълуь хунденигьо,
Эри мердьети, игиди инсонгьо,

Иму гІузетлуь гІуьломе сохденим,
Астарагьоре э асму диреним.
Дире бур себэхь ме менг шевинере,
Э сер эн догъгьо раче мержгьоре,

Сигъэ зимигьой гендуьмире,
Шелбете онгур тегьенггьоре.
Чуьре эз дури иму диренимге,
Ве чуь экиму э куьнди гьисдге.

Иму гІуьзетлуь гІуьломе сохденим,
Хуби юре чуьнки э чум диреним.
Чуьнки эриму у кумек бирени
Эй бире сэхьиб гъисмет инсони.

Чуьнки э зир мугъум раче мэгІнигьо,
Раче гьовогьой эн сазандаргьо.
Эри гьер хуне у овурдени
Дусди, бирори, муьгьбет ве шори.

ЭДЕЙ БЕРДЕ

Энжэгъ эри бэхдлуь бире
Э и гІуьлом гьер одоми,
Эдей берде э бесгъуни
Шоре деврон эн Ленини.
Эдей берде у имуре
Экин жофой эн рузине,
Экин зими эн гендуьми,
Экин геми, эже ДУЗИ
И хьофдимуьн дегьсалини
Эдей берде э бесгъуни.

ЭШГЪ ОМОГЕ

Экин шогьир эшгъ омоге,
Шогьирире эри зенде.
Э ёр гирде у мозоле,
Жофой эн дуьл ве эгъуьле.
Фурмуш нибу гьич шоригьо,
Барасигьо, гІэзиетгьо,
Бендгьо, зенде оморетгьо
Э вэхд гъовхо бердеигьо
Э хуьшдени хуьшдеревоз,
Дорихмиши, бедиревоз.

ВЕРЗИРЕНИ ГЪИМЕТ ДИ

Шиниренге бедигьоре,
Э гоф эн кес гуш веноре,
Небу гуи зобунире
Эри Дербенд, гIэзизи ме.
ГIэзизе дусд, бош туь гъуногъ,
Гешд э гъэд ю, чуьн э гъэд богъ.
Увэхд гъимет верзирени,
Дербенд мере ёгъин миди.

МУЬГЬБЕТ МЕ

Муьгьбет ме лап темизи,
Тегьер билогъ эн зуьм-зуьми.
Рэхь экин ю гье очугъи
Эри дусди ве бирори.
Оммо эге дуьшменгьоре,
Воисдге куьнд эй оморе,
Палашию лихьэ бире,
Тигьи бире э сер дуьшме.

ЧОЙЛЕ

Чуькле чойле, мугъум зенде,
Зофру берде гIовгьой юре.
ЖуьргIэтлуьни, пушо рафде,
Э дереи эй расире,
Бошу гъэриш э нуькере
Ве э дерьёгъ, гужлуь бире.
Ю не шаргьо жевлон-вози
Соху, бире кумек еки,
Бире сэхьиб гъисмет хуьшде,
Офу унжо эй ю бэхде.

Эз зугьун уруси чарунди Беньямин Софанов.

Яшар Машияхов

МЭГІНИ ЭН СУЬФДЕ Э БАМ ОМОРЕГОРГЬО

Э сер Амур, Э сер Байкал,
Биё кешим магистраль.
Ченд миллетгьо бирор бирейм,
Дусдигьоре э кор дирейм.

Комсомолим, комсомолим,
Гоф имуре муьхькем дорим!

Комсомоле нетерсунди,
Не четини, не гурунди,
Нум хуьшдере буьзуьрг дошди
Эз ченд гъовхогьо гирошди.

Комсомолим, комсомолим,
Гоф имуре муьхькем дорим.

Десгьо гужлуь, дуьлгьойму шор,
Хэлгъ э иму сохди бовор,
Шевиш, рузиш кор мисохим,
И Ватане шор мисохим.

Комсомолим, комсомолим,
Гоф имуре муьхькем дорим!

ШАСД САЛИТУЬ ОМБАРАКБУ

Э гІуьзет 60 сали Октябрь

Эз гермитуь герми дирейм,
Октябрь, эз туь бирейм.
Туь — бебеи, иму — бала,
Э гъуллугътуь бирейм келе
Эз нефестуь нефес дорей,
Эри гІуьлом туь рэхь норей.
Чуь мисохдим туьсуьз иму,
Эй дердгьойму бирей дерму.
Торе чулгьо уьшуьгъ дири,
Гьемме хэлгъгьо бирор бири.
Э зулм дебу гІуьлом иму,
Хэсде бирим, небу дерму.

Фэхьлегьо бу кємер ю гъэд,
Шуьгъэм ю гисне, ранг юш зерд.
Куьгьне-пара э тен иму,
Эн кесгьо бу девлет иму.
Экин-бичин э дес огъо,
Фабрик, завод э дес огъо.
Октябрь, Октябрь!
Туьсуьз гІуьлом, гІуьлом небу,
Шасд салитуь омбаракбу.
Туь е тозе девр овурди,
Туь эз Ленин еровурди.
Мозолгьойму эз салтуьни,
Муногьойму э сертуьни.
Туьни имид, кумек иму,
Эз салтуьни гІуьмуьр иму.

Хьэвесуьруьт Гилядова

ДЕДЕЙ

Жон дедей, холибоф нисдуьм,
Э гуьл холи ме бирмунум.
Тегьер хунче э бенд бесде,
Жофой туьре хьуьрмет гирде.

Дедей! Келе четинигьо,
Гировундей э вэхд довгIо,
Шелей шуьвер ве бироре
Э назуке душ веноре.

Гурунде кор мердунере
Сохдей гьич не вомунде,
Хьэвеслуье вэхд гIуьмуьре,
Гировундей туь элмуне.

Сохдей эшгълуь э богъ туь кор,
Э заводгьош бири гьинор.
Бири туьре гъэсд ве фикир:
«Дуьшме гердо эз гIуьлом вир».

Еки-еки салгьой туьре,
Бофде мибесдуьм ме бенде.
Гъозиегьой гIуьмуьрире,
Мигуфдируьм не вомунде.

Бэхдевере кукгьо зендей,
Духдергьореш веровундей.
Эри Ватан, чуьн жобордгьо,
Бирет гъэлхэнд гьер вэхд угьо.

Э зими вечирей суьмбуьл,
Э довгIо фуьрсорей тэхуьл,
Бири солдат гъуворе гъул,
Дуьшме бири яра эз дуьл.

Кумек бире эй ферзендгьо
Дуьшмегьоре эй нисд сохде.
Эри шоре, нике рузгьо
Бесгъунире эй овурде.

Эй азади Ватан хуьшде
Кук ве бебе жуне норет

У хьэйфгьош кем эшгъэ сохде
Эн дуьл туьре не дануьсдет.

Гьечу дердгьо дери э дуьл,
Бире сергъуз суьпенже гуьл,
Гене дошдей туь кифлете,
Ферзендгьоре бэхдлуь сохде.

Гирошдет, жон дедей, угьо,
Нибу фурмуш гьич эз дуьлгьо.
Гьони темиз бири гьово.
Имуш дирейм шоре рузгьо.

Гьемме рузгьой зиндегуни
Чигьрет туьре э гъэд эн дуьл,
Бу гуфдире деш гуьлшони,
Мидорум ме тегьер эн гуьл.

Иосиф Бэхшиев

МЕБОШ ГІОЖИЗ

Ки дуьшмени э дуьл дошдге,
Гьич е вэхдиш нибу рази.
Гереки хьисобире гешде,
Зиндегуни нисди вози.

Мебош визор гьич эз дузи,
Четинире хэлгъ борж берде.
Эй инсонгьо жофой рузи
Эз хэзинеш гьисд зиёдте.

Номус биё бу лап темиз,
Чуьн сипре верф зимисдуне.
Мебош инсон гьич вэхд гІожиз,
Шолумире гъоим дошде.

Бош гъовхобер эри ники,
Эри гьемме дусди гешде.
Зимисдуре зу рэхь деки,
Дуьл инсони васал гешде.

ЧОРРИЗЕГЬО

Тэхьно эй ю бэхде хосдгеш,
Месд эз дуьньёгь гьич вэхд нибу.
Согъэ гове тэхьно хурдгеш,
Гене лезет у нивинуь.

* * *

Эз сифет ме зегеш синле
Беегьой зимисдуне,
Э тэхьнои э ён кинле
Нинуьшуьм ме дуьлхош бире.

* * *

Муьгьбет эн дуьл расди гьисдге,
Э лов мебу гІэзизе нум.
Дуь-екире гъувот доге,
Дор миверов эз хуьшге тум.

ДУЬРИЗЕГЬО

Чуь сохдигеш гьич вэхд расе,
Нидарав э дуьгей дерзе.

* * *

Туь эз Ватан бирейге куч,
Хьисоб сох гьисд гIуьмуьр туь пуч.

* * *

Нечогъ биренгеш сине,
Э дуьл дери хэзине.

* * *

Текей инсоне мою беди,
Чуь хэйр дирей эз келегеди.

ИХДИЛОТГЬО

Миши Бахшиев

СУЬГІУЬДО

Герме руз гьеминон бу. Ошир сере гъуз гуьрде эденбу кор сохде э богъ. Эз гъулгьой хуьшде гировунде, э кемер бесде мошин капарусире, келе мерд евош-евош эденбу гирошде эз гІэрей тегьенггьой онгури, шенде капарусе. Ошир вомундебу, пушонию эрэгъ вешендебу. Имбуруз у омбар сере тик гуьрде дениширебу э гьово. Эри эн у гьечу оморенбу, ки гьеле-меле руз шохьонгум ние бире.

— И чуь герми имбуруз, — гуфди келе мерд, песде у кемере тик гуьрде, рафд э лой энжил дор, нуьшд э серини, э ён гьендэгъ.

Шохьонгум Ошир э хуне оморенге, ивэхдгьойгере хуно, эй гешде э куче не вадарафд. У векенд эз тен хуьшде эз капарус савз биребугьо парталгьоре, екем чи хурд, дегешд эри хисире.

Нимешев келе мерд хэбер бисдо эз сес чуьнгуьр, комонче ве тефд. Эз мэхьэле эденбу оморе сес чеке-чек, мэгІни, хэнде, вежегьисде.

— Э Хонум, туь хисирей? — Пуьрси Ошир гьуьл додоре хисиребугьо зен хуьшдере, — эжеи гІэруьси, э хуней кини, туь гьич э меш не гуфдирей!

— Дегерд хис, эгъуьбет туь эхэйр, — жугьоб до Хонум. — Инжо гІэруьси эз же омори?

Келе мерд вэхуьшд эз хьэлов, омо э лой пенжере, гуш вено.

— Э Хонум, ме бегем каруьм? Дие и сес чуьни: чеке-чек, гьовой тифлиси, шэгъгъэ зерей гІэруьс духдеру...

Ошир вогошд, дегешд э хьэлов хуьшде. Хонум сере тик гуьрде, куьнд омо э кин гуш шуьвер хуьшде, мугу:

— Егиле гуюм, дуьгиле гуюм, туь зигьисде ние дануьсде, энжэгъ хуьшдере тэгІриф дорере дануьсдени: «Шешсад трудодень гъэзенж сохдем, э выставке рафдем, бэхш вегирдем...» Оммо ини Оврум гъунши туьре трудоденгьош нисди, э богъиш кор ние сохде, оммо э е шев бисд гьозор гъэзенж сохди.

Ошир мэхьтел бисдо. «Бисд гьозор!» Песде э лой Хонум чарусде, пуьрси:

— Коми Овруми у, э туку деригьо?

Э пушой чумгьой келе мерд омо поисд чигьрет сифет э гъуншишу деригьо Оврум, гьуьндуьре балаю, фирегье душгьою, гъир-гъире сиегье муйгьой серию.

— Эри, гье уни, — жугьоб до Хонум, — э и зури кук эн у э школа эдей рафде эри хунде, э суьфден класс. Э хотур эни кор суьгІуьдо сохди, гьемме хэгьер-бироргьо, гьеме гъовумгьоре, гьеме шинохгьоре огол зери. Омбаре одоми омори, зурбое пул вечири Оврум. Эдете гуфдире эз дивисд не сад монет кемте овурдегор нисди. Пенж хэржи сохди, бисд пенж вечире. Гьечу мубу. Ненге туьре хуно себэхь зусери эз хов мивэхизуь, е лугъэ нун э лэгІэ не доноре, пенж верс рэхьэ мурав э богъ, бил мизенуь, капарус мишенуь, гІов муьдуь, келегеди мисоху...?

Ошир гоф ние сохденбу. Келе мерд дегешдебу руй зеверо, дениширебу э сергъови хуне, тимор сохденбу сипре дуразе рушгьой хуьшдере, эденбу думит сохде. Омбаре хэёлгьо оморенбу э дуьл эну э и туьтем: ихдилотгьо, шиновусденбугьо кучегьой Дербенде э гешдеки эз товуней тозе гІэдотгьо ведировунденбугьо е пара пулдусде одомигьо; гьерки э гІэруьси рафд, э гъуьдуьшбенду рафд, э суьгІуьдо рафд, э мило рафд, биё пул беруь — е сад монет, е дивисд монет.

«Шори никиреш э элишвериш чарундет», — гуфди э дуьл хуьшде келе мерд. Иллогьки мэхьтел мунд Ошир, нум бисд гьозоре шиновусдеки. У юш омбар бири э гІэруьсигьо, гъуьдуьшигьо, оммо ижире келе пулгьо вечирсире не дири. «Бегем пушотегьош гІэруьсигьо шоригьо не бири, — гуфди э дуьл хуьшде Ошир, — миоморут хуб одомигьо э мэжлуьс, сазандаргьо мизеруьт, гІэруьс-духдер, жем-жогьил мивежегьисдуьт, пенк-дегь шои, е монет, дуь монет шобош мисохдуьт, бирордоморгьо тебэгъ миовурдут. Имогьой бирордоморгьо нэгІ, гьеркире огол зери, биё сад монет, дивисд монет биёру. Белки е одомире небу? Шори никигьо омбар бире, омбариш гердо. Шинохгьош омбари. Э огол зере жиге не рафдиге, гъэгьри биренуьт, пулсуьз рафдиге, гІэйб сохденуьт. Гьечиш кор бирени!..»

Хэйли думит сохде бэгъдо, Ошир гене чарусде э лой Хонум, пуьрси:

— Имогьой э хотур гІэил э школа рафдеи сохди Оврум и суьгІуьдоре дие?

— Эри.

— Эй, гІэмел дане одоминики! Вогьнеш офденуьт эй пул вечире. «Баракеллогь».

— НэгІ, туьни баракеллогь! — ГІоси бире, гуфди Хонум. Туь энжэгъ хэлгъэ доре пулгьой туьре.

И гофгьоре шиновусдки, Ошире де хисиреш не воисд.

— Кире бэхш сохдем доре ме пулгьоре? — Пуьрси у гъэгьри бире.

— Э хуней ГІэзизигьо э гІэруьси рафдебири?

— Рафдебируьм, — жугьоб до Ошир.

— Дивисд монет бердебири?

— Бердебуьруьм.

— Э милой гІэил Рая, невей духдергІэмлейтуь рафдебири?

— Рафдебируьм.

— Сад монет бердебири?

— Бердебуьруьм.

— Э суьгІуьдой бирорзерей ГІэтнил, хьовир гІэилитуь рафдебири?

Сер Ошир дорд до эз пуьрсуьшгьой Хонум. Туьндэхуй бире, келе мерд гуфди:

— Туьре чуь воисде эз ме эй: «рафдебири, бердебири, доребири!» Весси дие, духдер нелоигъ! Рафдебуьруьм, рафде, имогьой чуь бири. Туьре чуь воисде? Гуфдире гоф туь чуьни?

Хонум эз хьэлов вэхуьшде, нуьшдебу тим-тик.

— Мере чуь воисде? — Пуьрси Хонум. — Туь хуб дануьсде, жугьуре гъэрдини. Те имогьой туь бердей, имогьой эйтуьш биёрутгу дие!

— Эле, бегем ме э гъэрд дорем? — гуфди Ошир.

— Бигьил ебо, гоф мере мебур, жон Ошир, Зарбоил муно эйтуь.

Келе мерд гене гІоси бисдо.

— Э духдер нелоигъ! — Хьэрой вегуьрд у, — туь э ехэнме эйчуь.вепичирей мунде эй! Мере эри екиш гІэруьси сохдени нисди. Кук ме, худоре шуькуьр, домор бири, духдер ме гІэруьс бири.

Хонум десгьоре дураз сохде, мугу:

— Чуь овом мундей туь э гІуьлом, жон Ошир. Бегем Оврум мэхьэлеиму гІэруьси нуьшунди?

Ошир дие вомундебу эз рури буруши сохде.

— Весси зибор гуш мере мебер, мере э суьфдеи класс фуьрсоренне гІэил нисди, — жугьоб до келе мерд.

— Туьре нисди, кук туьреи, — дес не кенде эз Ошир эденбу гуфдире Хонум, — э и зуригьо гьегене биренини. Худо гьишдге, э шори-никиревоз гІэруьс зендки, е хубе суьгІуьдо минушуним. Гов муькуьшим, герме гІош э кергевоз мисохим, шороб пур мисохим сер суьфрере. Бигьил хурут, шори сохут. Хэгьергьо, бироргьойму, гьемме хосдегоргьойму, бигьил гъэрдигьоймуре биёрутгу бердегоргьо, бигьил бэхили сохут умэхьэли э иму бэхилгьо!..

Гофгьой Хонум гьеле-меле ние варасдембуьруьт. У эденбу гуфдире нумгьой огол зере биёвтгьо гъуногъгьоре, хьисоб сохде чендгъэде пул миёвге, э у пул чуь мосдонуьтге эри хунешу.

— Туь мивини чуьжире рач мубуге хуней туь, — шори сохде гьуьл додоренбу Ошире келе зен. — Тозе карватгьо, тозе шкапгьо, у чуь гуфдиреге, холодильник не илизиён бирмунденигьо тили-вили-зор, холинчегьой Гъуьбе...

Сер келе мерд дорд до эз лэгъ-лэгъи зен. Э энгуьшдевоз сэхд сохде сулагьой гушгьоре, Ошир хьэрекет сохденбу чумгьою э хов варавт. У миёсде себэхьмунде зусери, гьеле чуьшме не ведироморе вэхизуь э богъ эри кор сохде бурав.

Оммо чендгъэде келе мерд хьэрекетиш сохдге эри э гуш не гуьрде гофгьой Хонуме, у э дуьл деригьо метлебе сохд. Богъчирегьо варасденге, гІэруьс энугьо кук зенд. Хонуме эз шори гуьрде небисдо. Гьич эз шуьвер не кук гофиш не пуьрсире, Хонум мэгІлуьм сохд, ки э и зуригьо суьгІуьдо биренини гуфдире. Дуз дивисд кифлет нуьвуьсде оморебу эри огол зере. Э гІэрей энугьо дебуьруьт куьнде хэгьер-бироргьо ве дуре миросгьо, куьнде хьовиргьой Ошир нен Зарбоил ве дуре шинохгьо, гъунши-мэхьэлеигьо не э Оширевоз э еки кор сохденуьтгьо колхозигьо. Списоке нуьвуьсде варасде бэгъдо, Зарбоил кук ишу омбар мэхьтел бире, гуфди:

— Эй, жон дедей Хонум, эйчуьй туьре и коргьо?

— Дедей Хонум гъурбу гердо эри туь, балай ме, — жугьоб до Хонум. — Эхи имуш рафденим э шоригьой хэлгъ, пулиш берденим. Жугьуре гъэрдини, хэлеф ме.

— Бошгугьо, — гуфди Зарбоил, — ини игІэре иму нум Мердэхэй демуьрчире нуьвуьсдейм. Ини енебуге Пинхьос э туку дебиренигьо, дуразе бигъгьо. Иму э хунегьой энугьо гьич небирейм эхи...

Хонум гІоси бире, гуфди:

— Ме эдем дире туьш э бебешму оморей. Иму не биреймгеш, бигьил угьо биёвт. Довиге иму мирайм.

Омбар хьуьжет сохдуьт, омбар гІоси бисдоруьт, эхириш Ошир гуфди:

— Бошгу, Хонум, туь сикей туьре эдей сохде. Э ёр туь мунугу гоф ме: гьеле энгуьшд э донду мидени.

— Эле, энгуьшд э донду доно нэхогь гІэиллегьойме! — Хьэрой вегуьрд Хонум.

— Эри, эри, — гуфди гене Ошир, фэгъире дедейму, монухьоту ковут, ченд хок пойгьою гІуьмуьр гердо гІэилгьо, невегьоймуре, мугуфди чуькле одомигьо келе ховгьо дире. Ме эдем дире туьш келе ховгъо дирей...

Дие гоф не сохде Ошир не Зарбоил сер гуьрдуьт эри хьисоб сохде чендгъэде пул герекиге эри хэржи.

— Бобо вой, — хьэрой вегуьрд Ошир — пенж гьозор!

— Бошгу дие, — гуфди Хонум, — пенж гьозор хэржи мисохи, бисдпенж мивегири.

Чумгьой Хонум келе бирере хуно бисдо, мугуиге гьони э пушой ю гъэме-гъэм садигьо эдете кура бире.

Зарбоил не дануьсдебу дедешу ижире темэхькор мубу гуфдире. Э хуней эн угьо сегъэтиш недебу. Зарбоил дануьсденбу, ки бебешу согъ гІуьмуьр э онгурбогъгьо кор сохденбу гуфдире, дедешу кор хунере сохденбу, э пул чиревоз кор ю небу. Ихдилот келе пулгьо е вэгІдош э хуне не бири. ГІэруьси Зарбоил биренгеш, Хонум ижире келе коргьо не сохдебу. Огол зеребу лап куьнде хэгьер-бирор, хьовир-хьэрмэхьэ, гІэдот гьисдигьоре хуно норебу э пушой хэлгъ гІош, егъни, савзи, гІов гуьрде душунде кутум, шороб колхози: «Имогьой дедей Хонум уин вэхизунди,— гуфди э дуьл хуьшде Зарбоил. — Эз ки хуте бири и коргьоре?»

Песде э дедешу денишире Зарбоил пуьрси:

— Хуби, дедей Хонум, эз же биёрим иму имогьой и пулгьоре?

— Эз же биёри? — Жинленмиш бисдо Хонум. — Иш эри ме мерди. Бурайт э ки предсидатель колхоз, хогьит аванс. Недоге э гъэрд офит. Эгер ишму э мердиетишмуревоз офде недануьсдитге, ме миофум...

Бебе не кук э мэхьтелиревоз денишируьт эеки.

— Весси, — гуфди Ошир, э пой вэхуьшде, килэхьэ э сер веноре, — э меселегьо гуфдиренуьт: «Ихидилот данани гъурте верер». Де и гезироре овурди э сер иму Хонум, эз сер берде гереки.

...Хонумигьо гьечи сер гуьрдуьт эри хьозур бире э кин суьгІуьдо. мигуите гІэруьсини. Эри сэгІэт хьэшди сер шев гъуногъгьо огол зере оморебуьруьт, эз себэхь мунде сэгІэт хьэшдиревоз э хьэёт кейвонигьо гъэжгъугьо венорут. Э келе гъэжгъугьой муьси эдебу дуьшире руьгъэние нерме гушд эри егъни, э е лойге э келе товогьо эденбу вобуржунде оморе пиёз. Раче буй пиёз э гьемей мэхьэле лов биребу.

Согъ руз э кучегьой Дербенд эденбуьруьт гешде хундегугьо. Э пушо дебу е гьуьндуьре, сиегьечердее зен, туфлигьой лак э пой вери, дуьгуьр крепдешин э сер. И бу духдер Хонум, гегей Мироти. Э песой эну риз гуьрде рафденбируьт чор-пенж жогьиле духдергьо, гуьле-гуьле булишигьой эвруьшуьми вокурде, э пой ишу гьуьндуьре добонлуье пойвокугьо. Эз гьеме песо бу е чуькле духдерле ейлугъ э дес дери. Э хуней гьерки мидиромо хундегу, гегей Мироти мугуфди: «Э хунешмуш шоригьо никигьо гердо, эз гІэилгьошмуш виношит, имишев э хуней бебегьойму кифлетлугъ миёйт!» «Омборекбу, сэгІэтию ник бу, гьеммише шоригьо никигьо виношит, — жугьоб мидо сэхьибхуне, песде е ниммонетиш мидо э дес чуьклеи духдерле».

Хонуме имид бу, ки огол зере оморегьо гьемееки миёвт гуфдире. Унегуьре у буйругъ доребу эри дивисд мерд, дивисд зен жиге хьозур сохде биёв. Э хьэёт, э зир луьгегьой гъэребеч дор нен тутдор, э биней боругьо жерге жерге дечире оморебуьруьт стулгьо. Хэсде-менде биребугьо Ошир, кук ишу Зарбоил не хьовиргьою эз себэхьэвоз э видов-видов бируьт, эденбируьт э хьэрекетиревоз хьозур сохде хьэёте, гъуногъгьо рази бошут гуфдире.

... ГІэзизе хундегоргьо! Коминишму э рузгьой поизи бирейтге э Дербенд, дануьсденит чуьжире раче гьовой рузгор бирениге увэхди игІэре. Раче герме рузгьо, серине шевгьо. Гьемин у шев Оширигьо суьгІуьдо нуьшуьндебугьо евоше, серине шев бу. Э асму эденбуьруьт товтов доре астарегьо. Эз лой дерьёгь эденбу оморе раче шогьвор.

Ошир поисдебу э домой дер гъопу гъуногъгьоре эри гузет сохде. СэгІэт хьэшд эденбу бире. Сазандаргъо э ён келе стол нуьшде эденбуьруьт зере вежегьисденигьо гьово, э миглей хьэёт э сер келе сумогъ эденбуьруьт вежегьисде чуькле гІэиллегьо. Эз келете одомигьо гьеле оморебуьруьт энжэгъ келе мерд богъбур лелей Шомоил, чуьклеи хэгьер эн Хонум, раче Зулпо, е ченд хьэрмэхьгьой Зарбоил не Ошир э кифлетгьошуревоз, Ошир эденбу тэгІди сохде. Э гъирогъле огол зере Хонуме, у мугу.

— Э Хонум, дирей? Одоми кеми, вэхд эдей гирошде. СэгІэт эдей нуьгь бире.

— ТэгIди месох, миёвт гьеле. — Жугьоб до Хонум. — Туь ние дануьсде бегем гIэдот дербендигьоймуре? СэгIэт хьэшд огол зериге, сэгIэт дегьи оморенуьт, сэгIэт нуьгьи огол зериге — яздегьи. Туь бура пой э домой дер гъопу, хьуьрмет сох гъуногъгьоре.

Э и вэхд, Ошир э домой дер гъопу поисдебугьо, эз хьэёт эденбу оморе сес зере, мэгIни хунде. Вешендебу сес хуьшдере гьеммише э гIэруьсигьо гешденбугьо мэгIни хунденбугьо — тефдчи Келе. Эз пушой хуней Оширигьо гирошдегоргьо, сес мэгIни нен зере-вежегьисдере шиновусде, мипоисдуьт, мипуьрсуьруьт, омборекбу, сэгIэтию никбу мисохудут, мигирошд. СэгIэт нуьгьигьо оморут председатель колхоз не е ченд колхозигьойгеш. Ошир екем шор бисдо, руьшгьой хуьшдере тимор сохд.

— Омборекбу, эй лелей Ошир, — гуфдирут оморегоргьо — гIэруьсиюреш винош!

— Эй согъ бошит, эз гIэилгьошмуш виношит!

Э гъирогъ хьэёт, э ён келе стол Хонум нуьшуьндебу лап куьнде хэгьергили хуьшдере, дедей Божире. Э пушой дедей Божи бу список огол зере оморегоргьо. Гьерки э хьэёт мидиромо, ебо омборекбу мисохд э Ошир не Хонум, песде миомо э кин дедей Божи, мидо пул енебуге бэхшгьой гIэили. Хонум эденбу дире ки омборгьо пул не овурдет, бэхшгьо овурдет: шеилегьой гIэили, пойвокугьо, тикегьой парче. И чигьоре дирекн гъошгьой Хонум дуллу мибисдо, дуьл ю гурунд. «Хок э сер хэр вараво, — мугуфди э дуьл хуьшде Хонум, — бегем и шеигьо не пойвокугьоре ме восдоре нисе дануьсденуьм? Э хуней Оврум садигьо-дивисдигьо, жэгъжэгъие пулгьо бердет, э хунейму шеилегьой гIэили...» Песде гьемей эн и гофгьоре у гуфди э Ошир.

— Фикир нис сохденуьт эри туь эри пул овурде, — гуфди зарифат сохде Ошир, — угьо дануьсденуьт, туь пир бирей, кей могордуни туь э угьо гъэрдире.

— Эле, хок вараво э сер эхдуьр зерегорун гIэиллегьойме. Туь чуь гуфдире? Весси, э мерд, хунмере э серме меворовун. Бура э домой дер гъопу пой!

Дуз те сэгIэт яздегьи Ошир поисд э ён гъопу. Эхириш гIоси бисдо, диромо эз зен хуьшде, мугу:

— Эй духдер гъэбиле, нимей оголзерегоргьош не омори эй! Гьеме гIошгьо, егънигьо пуч мубу!

— Гьичиш пуч нибу, — жугьоб до Хонум. — Мере дерд не оморе пулгьо гуьрди. Хэржимуш ниведиров.

— Хэржи медиров-о, — э гьенегевоз гуфди Ошир.

— Мере имид нисд.

Хонум рафд э лой дедей Божи, хьисоб сохд пулгьоре. «Се гьозори пенжсад монет. Моеш не ведиромори. Вой эри ме! Э дуьл ме чуь коргьо дебу. Мугум меш э сой бэхдевергьо эзи тозе ишкопгьо, теллзоргьо мосдорум... хок вараво э сер ме, эй чуь не денуьшуьруьм э гоф Ошир...»

Песде омо э кин Ошир сер гъуз, гуфди и гофгьоре ошгор.

— Эй Хонум, — гуфди Ошир э сифет зен денишире, — ме чуь гуюм? Нифри сохум? ГIэмел ниёв, шев шорини. Энжэгъ иллере мугуюм э туь: у пулгьо, у молгьо гъэним гердо у одомире, комики и хубе, раче гIэдотгьоймуре эз серботи пул хэреб сохдет.

Песде э лой хэлгъ чаруьсде, хьэрой дешенд:

— Эй сазандаргьо, сэхд зенит гьоворе, сер-поигьо, суьфре дешенит, гIэзизе гъуногъгьойме, хурит, шори сохит!

Э РУЗГЬОЙ ДОВГIО

Э куьндигьой фронт, э миглей келе више пэхьни биребу госпиталь. Э ён госпиталь бу е раче чуькле дерьёгьле. Гьово хуб биренбугьо рузгьо лейтенант Садыков миомо муьнуьшд э гъирогъ эн и дерьёгь, томоше

мисохд, чуьтам чуькле шарлегьо зере буруне ведироморенбуьруьтге, мухунд книг, форигъэти мегуьрд эри хуьшде. Ярай эн у унгъэде келе небу — е ченд чуькле тикелегьой снаряд дарафдет э чепи пою. Операция сохде бэгъдо, Садыков эденбу зури-зури хос бире.

Э еки эз хубе рузгьой май, бэгъдовой келе воруш гьово биребу очмиш ве ригазгьой гъирмизине чуьшме эденбуьруьт заре хуно товуш доре гешде э сер тов-товис гІовгьой дерьёгь. Гьемин и вэхди Садыков ленгуьсде-ленгуьсде эденбу оморе э лой дерьёгь. Э више гьич е сесиш небу. Энжэгъ эз дури гІэре-бир миомо сес туп шенде. Оммо Садыков э гъэриш дуь сал довгІо омбара тупгьо, пулемётгьо шиновусдебу ве ижире дуре сесгьо уре ние терсунденбуьурьт.

Э гъирогъ више, э пушой дерьёгь е скамейка бу. Садыков омо нуьшд э пушою. Чуькле шарлегьоре дире, жогьиле лейтенант э ёр хуьшде овурд эз гІэилиревоз эй ю шинох гьисдигьо гъирогъ дерьёгь Каспияре, келе пляж одомигьо жуьл зеренигьоре, хьовиргьой гІэили хуьшдере, э комигьоревозки, омбаре мэхьэлгьо миомо мидегешд э сер гъумгьо, тен мушушд э дерьёгь, симов мизе. Еки эз у хьовиргьой Садыков бу Юсуф ГІэзизов. Дегь классе варасде бэгъдо, Юсуф рафдебу эри хунде э Масков, э строительный институт. Садыков поисдебу эри хунде э шегьер хуьшде. Хьовиргьо эз еки журош биребуьруьтгеш, э жире-бежире шегьергьо ве институтгьош хунденбуьруьтге, дуь екире фурмуш ние сохденбуьруьт. Э ориней е гиле эй еки когъоз муьнуьвуьсдуьт, гьеминон э каникул оморенге э еки мигешдуьт, э еки э дерьёгь мирафдуьт, э еки э ов мирафдуьт э районгьо. ДовгІо сер гуьрде бэгъдош угьо эри еки когъоз нуьвуьсденбуьруьт. Эз Юсуф когъоз оморе сэгІэт Садыков мухунд, жугьобюре могордунд, муьнуьвуьсд фикиргьо-метлебгьой хуьшдере, мугуфди э и зуригьо довгІо марасуь, э шори никиревоз могордим э хуне. Мухуним, марасим институте.

Э ориней егиле когъоз нуьвуьсденбугьо Юсуф гье ебо эз и чор мегь пушо дие жугьобе не вогордунд. «ДовгІои, чу биё сохде биёв, — гуфди э дуьл хуьшде Садыков, — белки яралуь бири, э госпиталь дери, белки, э е частиге рафди. Дир-зу хэбер мибу...» Гьечи э хуьшдеревоз гоф сохде-сохде, лейтенант ведешенд эз куьф эн ковре халат госпитали хуьшде е э чор жиге гъэд сохде оморе когъозе ве сер гуьрд эри хунде. И когъоз эз Юсуф бу. «Чуь хуби э гІуьлом зигьисдеи, — нуьвуьсдебу Юсуф. — Гьемин эри хуб зигьисдеи иму эдейме берде женге э фашистгьоревоз. Мере имиди, ки хьовир ме, иму э и зуригьо бесгъун мидим гуфдире дуьшмере ве миёрим шоре зиндегуни эри э миллионгьоревоз гьисдуьтгьо одомигьо гьем э вилеет иму, гьемиге эз серхьэд иму эуло... ГІэзизе хьовир ме, — нуьвуьсдебу у э эхир когъоз хуьшде, — ченгъэде гьони довгІош гьисдиге, ме игІэре соймиш сохдем е духдере. У э меревоз э ежиге гъуллугъ сохде. Эз товуней эну э когъозиге муьнуьвуьсуьм эри туь...».

Дие лейтенант когъозе не хунде, гъэд сохд э куьф халат доно. Садыков дениши э чуькле дерьёгьле, ве гене э пушою омо Каспий, гІэзизе ватанию — Догъисту. Лейтенант вено сер хуьшдере э сер кемер скамейка ве хисунд чумгьой хуьшдере. Э и туьтем э гуш ю дарафд е раче сес зенуне.

— Лейтенант, ишму хисирейт?

Садыков гье ебо тик гуьрде сере, посово денишире, вини медсестра, сипре халат э тению вери. Э дес духдер дебу е десде гуьл эз више чиребугьо.

— Клава, нуьшит э киме, — теклиф сохд лейтенант, хьэрекет сохде эри э пой вэхуьшде.

— Нуьшит э жигешму, мевэхизит, — гуфди Клава, — гене чуь фикир сохденит ишму?

Садыков гьеле-меле жугьоб недо. Энжэгъ у чумгьой хуьшдере невегуьрд эз Клава, эз эвруьшуьме муйгьой серию ве сипре, екем зерди зе-

ребугъо сифетию. Дуз имогьой дуь оринеи е ченд гиле э рузию лейтенант мивини Клаваре — раче, жогьиле медсестраре, э ночогъгьо хуб дениширенбугьоре. Садыков хьэрекет мисохд эри шиновусде гофгьой духдере ве мугуфди э дуьл хуьшде: «И духдере е дердию гьисди.» И жогьиле лэгъэре духдер, комиреки вобу гьуьндуьре сине ве дуразе муйгьой эвруьшуьми омбар хьэз омо Садыкове. Уре воисденбу Клава эз у нечогъгьойге э ю зиёд денуьшуь. Клава гьечунигеш э кин эну омбарте поисденбу ве э юревоз э гоф сохдеки чумгьоре эз сиегье чердес сифетию ние вегуьрденбу.

Е гиле шохьонгумгьо, Садыков екем хуб бире э пой вэхуьшденге, вадарафд эри гешде э више ве унжо вини Клаваре. Садыков э гоф сохдеки сер гуьрд эри тэгIриф доре жогьилире, ихдилот сохд эз товун миёвтгьо хубе шоре рузгьо, довгIо варасде бэгъдо. Клава э тигъэтевоз эденбу гуш дошде гофгьой лейтенанте, эри духдер гьечи оморенбу, ки и лейтенанте ю эз зуревоз шинохде гуфдире.

Оммо чум Садыков руз-беруз эденбу омбар гешде Клаваре. Эйчуь биёбу гьечи? Чуь корики, Садыков гьечи зу соймиш бири э и духдер?

Садыков эденбу гешде е гIэмелие вэхд эри гуфдире э Клава э дуьл хуьшде деригьоре. Ижире вэхд омо у руз, лейтенант э гъирогъ дерьёгьле нуьшденге. Клаваре дире сэгIэт, уре воисденбу сер гуьруь эри гуфдире э дуьлию деригьо гофе, оммо денишире э зердов зере сифет духдер, виники Клава эдей э могъбулиревоз гоф сохде, пуьрси.

— Эже рафденит ишму, Клава, гьечи э десдей гуьлевоз?

— Э сер гъоврегьо, — евошлей-евошлей гуфди у.

Э жугьоб дореки у э ёр хуьшде овурд и гирошдигьо песини рузгьоре... Э куьнди е сал Клава санинструктор бу э разведрота. Унжо добу е командир взвод, комики е кем ухшеш зеренбу э лейтенант Садыков. У командир взвод, соймиш сохдебу Клаваре. Духдереш хьэз оморенбу эз у геде, оммо Клава гьеле разименди ние доренбу эри рафде э у. Вэхд довгIо бу, дуьл эн у коргьо небу Клаваре. Оммо командир взвод э сер гоф хуьшде поисдебу. Сери ебо э разведке рафде вогошде у мидиромо э землянка э ки санинструктор, ихдилотгьо мисохд э юревоз, э ёр миовурд гьеммише шегьер хуьшдере, те довгIо сер гуьрдебугьо зиндегунире. Клава е рач гуш мидошд ихдилотгьоюре. Оморе-оморе Клава эденбу хуте бире э командир взводевоз. Эз и е ченд мегь пушо эхириш Клава рази бисдо эри рафде э у, ве угьо эвленмиш бисдоруьт.

— Ме не туьни хуб мизигьим, мозоллуь мибошим, — гуфди эз Клава шуьверию.

— Эри, — жугьоб до Клава.

Оммо мозол дураз не кеши. Э еки эз рузгьой март, э хоригьо верф хьэл бире бэгъдо, взвод миёсд рафде э разведка, э тыл эн фашистгьо. Клава минет сохд э командир рота юреш фуьрсуь гуфдире э взводевоз. Суьфде командир отказ сохд, песде рази бисдо. Шев нимешев, э торики, эз гъэд маладгьо ве луьхьмегьо разведчикгьо гирошдуьт фронте, дарафденуьт э тыл эн дуьшмегьо. Буйругъ командование бегьем сохде, герекие сведениягьоре вегуьрде разведчикгьо эденбуьруьт вогошде песово. Шев бу. Фашистгьо сечмиш сохдуьт разведчикгьоймуре ве сер гуьрдуьт эри зере эз пулемётгьо ве миномётгьо. Шуьвер Клава бисдо яралуь. Гуниле расиребу э серию. Клава зури-зури беседе ярара, э хьэрмэхьгьоревоз эеки ведировунд командире эз зир гуниле. Пушой себэхь яралуьре бердуьт э госпиталь. Э шуьвер хуьшдеревоз омо э госпиталь Клаваш. Се шев, се руз шуьвер Клава зэхьмет кеши, э чоримуьн руз динж бисдо, муьрд. Уре гъовре сохдуьт гьемин э и гъоврегьо, э ён эн и чуькле дерьёгьле гьисдуьтгьо. Имогьой э госпиталь кор сохде, Клава гьемме руз э десдей гуьлевоз э сер гъоврегьо мирафд.

— Ишму эз ме инжимиш мебошит. — гуфди Клава эз Садыков, — дие ме биё бурам.

У вэхуьшд эри рафде.

— Поит, меш эдеме оморе, — гуфди лейтенант.

— Эйчу, герек нисди, меёйт, — гуфди Клава, оммо Садыков вэхуьшд, десдечу э дес дери, ленгуьсде-ленгуьсде рафд э Клаваревоз.

Гъоврегьо дур не буьруьт. Клава не Садыков эденбуьруьт рафде гоф не сохде екишуш. Эхириш Садыков тоб не доре, пуьрси:

— Клава, эхи ишму не гуфдирит эри ме э сер гъоврей ки веноренитге гьемме руз десдегьой гуьле?

Клава дениши э пушо, песде жугьоб до:

— Уни гъовре, э ён эн у гъобогъдори. Гьони мивинит.

Садыков гоф не сохде, куьнд бисдо эз гъовре, дениши э сенгъ, э гъирмизине астара, хунд э сенгъ вобугьо хэтгьоре ве гье ебо хуьшдере вешенд. У э чумгьой хуьшде бовор ние сохденбу. «Лейтенант Гіэзизов Юсуф Шамаевич, 1920-1943...» хунд келе-келе Садыков ве офдо э сугъ-резани э пушой гъовре. Гіэиллере хуно келе-келе гирисд лейтенант, эз чумгьою похли-похли гіэрс тигьи бисдо.

Клава э Садыков денишире, мэхьтел мунд.

— Лейтенант, и чуь кори, ме ние варасиренуьм, — лерзире-лерзире пуьрси Клава.

— Ме песде ихдилот мисохум эри туь, хэгьер ме, — гуфди Садыков, гіэрсгьой чум хуьшдере покурде.

Хьэнуьх Анисимов

ВОХУРДЕИ

Герме рузгьой гьеминон бу. Шохьонгум бугеш, офтои э песой догъ дарафде эз зуревоз пэхьни биребугеш, гене герми гьово унгъэде хуьрд небиребу. Одоми э рэхь рафдеки, эрэгъ шушдембу берде юре. Хьэим, шуш нефес гирде, гьеммей ю э эрэгъэвоз тар бире, диморорени э вогзол ве вогун хуьшдере офде, верафдени э у. Гьетте у э вогун варафде, поезд э рэхь офдорени. Ейлугъэ ведешенде эз куьф, у э тигъэтевоз покурдени эрэгъэ, песде дарафдени э купе. Э купе дебирегоргьоре «шохьонгум эхэйр бу» доре, нуьшдени. Энжэгъ изму мэгІлуьм бире э у, ки ю бегьем вомунди гуфдире, чуьнки у имбуруз, хьозурлугъи э Тифлис рафдеире эри дире, омбаре видов-видовигьо сохдебу. У гьетте нуьшде, чумгьой эну сер гирдуьт эри э хифлет рафде. Унегуьре эз купе дебирегоргьо бэхшлемиши хосде, э раф хуьшде варафде, дегешдени, хисуь, хэсдеи хуьшдере вегируь гуфдире.

Оммо чендгъэдериш хьэрекет сохдембугеш Хьэим эри чумгьоре хисунде, гене уре гьелемеле хов неомо. Эз довгІо варасде эйло и суьфдеи гиле бу у э Тифлис рафдембу. У э довгІо гьисдики, э уревоз э е жиге тифлисигьо-гуьржигьо бируьт. Кимишу пуч биребируьт, кимигьойге согъ мундебируьт. «Оммо эжеибу изму угьо? — мугу Хьэим э дуьл хуьшде,— гье белки согъуьт измуш, э Тифлис зигьисденуьт. Оммо мере адрес екишуш нисди..., — И вэхд эз дуьл эну е лугъонде ох веромо. — Адрес не бире э Тифлис одомире офде бире. Уш э ужире келе шегьер...»

Хьэим хэйли эз и пэхьлуь э у пэхьлуь чаруьсде, гье хьэрекет мисохд эри чум хуьшдере э хов веберде, оммо уре хов нисе оморембу. Э пушой эну дуь э песой еки эдембируьт оморе поисде рузгьой довгІо, жуьр-бежуьре гъозиегьо э сер ю не хьэрмэхьгьой ю оморембируьтгьо. Э есири офдореи, унжо кеширебируьтгьо гІэзиетгьо, песде э е гужгьоревоз ю не дуь гуьржи эз есири вирихде, э више рафде э жергегьой партизангьо гъэриш биребируьтгьо... ве диеш...

Э ижире фикиргьо ве ёровурдигьоревоз Хьэиме гьич хэбер небисдо кей чум ю э хов варафдге. Ебойге у гьеебо э е келе хьэроевоз хэбер бирени эз хов. Э сес эну хэбер бирени э рачей эну дегешдебугьо мердиш. Хэбер биреи мерде диренге, Хьэиме гуфдирени:

— Бэхшлемиш сохит хьовир, эз довгІо домунди э ме гьечи э хов гоф сохдеи ве кими вэхдгьо хьэрой дешендеиш, — эри Хьэим гьечи оморени энжэгъ е э рачей ю дегешдигьо мерд хэбер бири гуфдире.

— Гъэйгъу нисди, — мугу мерд, — олхоин бошит, ишму тэхьно нисдит э хов гоф сохденитгьо. Ме кими вэхд эз ишму ветете биренуьм. Эз контузия бире эйлоревоз, мере бердет, екегере овурде...

Ивэхд э зофру дегешдебугьо зен суьвруьсде, бирмунденики юш не хисири гуфдире. Екем гирошде бэгъдо, зен эз дорун дуьл ох кешире, гуфдирени:

— ГІэйб меёвгу ишмуре, хьовир, Николай, мерд иму, эз ишмуш ве-

тетеи. Те э довгIо рафде у э хисиреки сес пих юш нисе оморембу, оммо биё имогьой дениш, е келе пихгьо зерени, хьэройгьо дешендени, мигуиге гьеммише эдее э киревозиге женг гирде. Гьеммей энугьо эз нервгьо хэреб биреини.

Эз екемиге гъуншигьой эну сер гирдуьт евош-евош эри пих зере, оммо имишев дис Хьэиме хов не омо. У дуь чум хуьшдере доноре э пенжерей вагон, эдембу гуш дошде чуьтам черхгьой вагон «тук-тук» сохде, ненуй-ненем хундере хуно сес сохдембируьтге...

Оммо фикиргьой эну гIэре-гIэре вогошде, уре хисире негьишдуьт. Э ёр эну омо у руз, кейки ишу э есири гьисдики, чуьтам ишуре немцгьо э десде поюнде эз е лагерь э е лагериге бердембируьтге. Угьо ченд руз рэхь рафде, хэсде-менде биребируьт. Эзуш бэгъэй нун не хурек неки, гIовиш э лэгIэ не бердебируьт. Кими есиригьо эз хэсдеи, гиснеи ве тешнеи суьсд-гьолок бире, офдорембируьт. Вэхьшие фашистгьо гье у туьтем офдорембугьо есирире э гунилеревоз зере, куьшдембируьт ве э сер энугьониге, хьэрой дешенде, гуфдирембируьт: «Шнель, шнель...» Эге есири офдоренге, еккейге мирафдге уре эри вегирде, уреш гье унжо мизе мивенгесд... Гиснеи есиригьоре дире, фашистгьо эри вози сохдешу мишендуьт э пушой энугьо е-дуь картуьшке, небуге е лугъэ нун ве гьетте есиригьо рафде эри вегирде, гье у туьтем мизеруьт гье э жигешу...

Ижире фикиргьо-думитгьо э дуьл дери, Хьэим не дануьсд кей себэхь бисдоге. Офтои суьфделе сер гирдебу эри вероморе эз тараф Восток ве суьфдеи пур-пурлуье ригазгьой эну сер гирдебируьт эри дироморе эз пенжерей вагон. Хьэим фикиргьоре эз хуьшде дур сохде, папрус вегирде, ведироморени эз купе. У э ён фирегье пенжерей вагон поисде, эдембу папрус кешире. Эз пушой чум эну эдембируьт гирошде зерд бире, лепуьр дерьёгье хуно, лой-лум хурдембируьтгьо зимигьой гендуьми, бисдуьгьо, богъгьой сиби, гIэрмуи, онгури, апельсини ве лимони. Угьоре диренге, дуьл одоми хьэз сохдембу.

«Ебо виниш, туь-о, — мугу Хьэим э дуьл хуьшде, — и вэхьшие фашистгьоре воисдембу сэхьибгьой эн ижире гуьлишонлуье Ватане, комигьоки э эрэгъ пушонишуревоз ве софолуье жофой десгьошуревоз веровунденуьт и були-бэхдеверире, э гъулгьошу чарунуьт, вегируьт и гIэлишонгьоре, и гIоширигьоре сэхьиби сохут. Гьечи дануьсдебу асанти эри э гъульети вегирде хэлгъгьоймуре. Уш коми хэлгъгьоре? У хэлгъгьоре, комигьоки э гIуьлом омбаре одлуье игидигьо бирмундигьоре, хунхуре падшогь Николае эз тэхд венгесдетгьо, революция сохдетгьоре, контрреволюционергьо ве интервентгьоре бесгъун доретгьоре. Фашистгьо чуь офдуьт э хоригьойму эри ишуь...» И фикиргьо э дуьл дери, Хьэиме хэбер не бисдо, кей э купешу дебугьо мерд ведироморе э киню поисдге.

— Себэхь ишму эхэйрбу, хьовир, михьило мисохит, — мугу мерд, — е согъэ шев э екиревоз эдее э е рэхь рафденим, нум екиреш нисе дануьсденим, чуь нуми ишмуре? Мере Иосиф нуми...

Хьэим себэхь эхэйрбуй энуре вогордунде, нум хуьшдере гуфдирени...

— Эриме оморенигьо, — мугу Иосиф, — ишмуре е келе фикир-дерд гьисди. Ишму шову гьич не хисирейт, гье фикир сохдейт. Себэхьмунде эз зу сери вэхуьшдейт ведироморейт. Ишму дир вогошденге, мугум, гьери ведарам винуьм эжеитге. Гьечи омбар фикир эйчуь кеширенит ишму?

— НэгI, мере е фикириш нисди. Ме эдее э Тифлис рафденуьм. Э меревоз э довгIо гIэилгьой тифлиси бируьт, угьо оморет э ёр ме...

— Дузи, хьовир, — мугу Иосиф, гоф энуре бурра, — гьеммере фурмуш сохде мибу, рузгьо ве хьовиргьой довгIоире фурмуш сохде нибу. Беге фурмуш сохде мибу ужире хьовиргьоре, э комигьоревозки э е жерге дебирей э зир гIэжел ве борж бердей э уьлуьмевоз.

Песде гьердуьй энугьо дироморе э купе шинох биренуьт э у гъуншигьойгей рэхьишуревозиш. Чой себэхьмундеире хурде бэгъдо, Иосиф не Хьэим сер гирденуьт эри нхдилотгьой рузгьой довгIоире сохде. Э ихди-

лот энугьо гъэриш биренуьт у мердигеш, э купей энугьо дебугьо, нум комики бу Серго, зениш — Марго.

— Мерд иму, — мугу Марго, — шев-нимешев э хов е божэхьгьо дешендени. Дануьсденит чуь гуфдиреге у? «Ложись, огонь, вперёд за Родину! За Сталина!»

Ихдилот э лэгІэй энугьо дери, радио э купе дебугьо э кор оморе, диктор гуфдирени: «Хьовиргьо, поезд иму эдее куьнд бире эз столицей Советие Республикей Социалисти Грузия — Тбилиси».

Хьэим эдембу рафде эз кучегьой Тифлис, э е тараф эну бируьт богъгьо-богъчегьо, э е тарафиге гьуьндуьре, омбаре тебэгъэлуье раче хунегьо...

Хьэим диморорени э гостинице ве дорени бешпурт хуьшдере э администратор эри ю утогъ нуьвуьсуь гуфдире. Мерд-администратор э квитанцире нуьвуьсдеки, Хьэим э сифет эну дениширенге, мивинуь, ю у мерде эжеигеш винири ве сер гирд эри э ёр овурде эже виниригe ю у мерде. У квитанцире вегирде, э утогъ хуьшде э варафдекиш гье эдембу фикир сохде, гуфдире: «Лап шинохэ одомини. Эже дирем ме уре? Э довгІо?..» У сер гирдени эри э ёр овурде хьовиргьой довгІоире: «Мишель... Вано» У э ёр овурдени гьемме хьовиргьоре. «НэгІ, — мугу у э дуьл хуьшде, — угьо эшгълуье гІэилгьо бируьт. И е квитанцире е сэгІэт эдее нуьвуьсде...»

Суьфделе Хьэим э утогъ хуьшде диморе, чемодан хуьшдере норебу, гьеебо зури-зури мерд-администратор дер утогъэ э зарбевоз вокурде, э хьэроевоз, мугу:

— Гьей, номуссуьз, гьечи бире, хьовир Юшваев, куьгьне дусд хуьшдереш нисе шинохде одоми?.. Гьетте э бешпурт фамилере хунде, дуьл ме шек сохд, ки шинохэ фамилеи гуфдире ве ме сер гирдуьм эри э ер овурде эже диремге туьре. Дес-дуьлме эз думит квитанци эри нуьвуьсде нисе рафдембу. Гьетте туь варафде, э бешпурт веригьо сироте денишире, шинохдуьм туьре, ве зу вирихдуьм инжо... Мере не шинохди?...

— Вано?! — Пуьрси Хьэим десгьоре лов сохде...

— Эри, хьовир Хьэим...

— Бобохидзе, туь лап пир бирей ки...

Гьердуьй энугьо екире гъэл гирде, синесов биренуьт э екиревоз. Песде Вано Хьэиме эз гъэл хуьшде ведешенде, э гІэрс верие чумгьоревоз, мугу:

— Э ёр туь мунди, Хьэим, чуьтам туь не Иван мере эз уьлуьм хилос сохдебиритге. Э десдей есиригьоревоз э рафдеки, ме эз хэсдеи ве гиснеи шуьл биренге, ишму гъуле-гъул деноре, мере бердебиритгьо. Эге ишму нибисдоритге фашистгьо меит мере гье унжо мигьишдуьт.

Угьо хэйли ихдилот сохде, э ёр овурденуьт гІэзиетлуье рузгьой есирире, четине гъовхогьоре, ченд ве ченд хьовиргьошуре, мундетгьоре э мейдуй гъовхо... ве диеш...

— НэгІ Хьэим, туь дуз нисди. Хьэрмэхь ве бирор довгІои туь э Тифлис зигьисдеки эри туь рэхь нисди эри э гостинице фураморе. Песде и номусе ме эже миберуьм. Кеш э меревоз.

Вано вегирдени чемодан Хьэиме ве вадарафдени эз утогъ э песой эну, чорей ю небирере хуно, ведарафдени Хьэимиш.

«ПУШОВОИМ»

(ихдилот-овосуне)

Э у куьгьне деврго э е шегьер зигьисдембируьт дуь бироргьо. Келеи бирор бирегоре, мол-девлетлуье одомиш бириге, оммо кемэгъуьл ве суке одоми бири. У эз эгъулсуьз бирей бэгъэй, келегенд ве текебуриш бу. Шев э рузевоз эдембу хурде вамасире, кеф сохде эри хуьшде, гІуьлом э хэпер юш недебу.

Чуьклеи бирор эгъулменде, сарафлуье одомиш буге, гене косиб бу, фэхьле бу. У гьемме руз миварафд э фэхьле базари эри кор гешде ве эге е кор-чи офде эри хуьшде екем пул гъэзенмиш мисохдге, зури мирафд э базар мивосдо эри гІэилгьой хуьшде екем хурек миовурд. Оммо бирембу омбаре рузгьо, кейки у эри хуьшде кор ниофд. Ижире рузгьо у сер дуллу, дес тигьи миомо э хуне. У денишире диренге, ки эрию эй кор офде руз-беруз эдее четин бире, восдорени эри хуьшде расе ве тевер ве эз у рузевоз сер гирде, у гьемме руз себэхьмунде мирафд э више, мивенжи хьуьзуьм. Шохьонгум у хьуьзуьмгьоре овурде, нимешуре мифурухд ве э у пулевоз мивосдо нун ве гъофун, нимейгей хьуьзуьме миовурд эри сухундей кифлет хуьшде. И ченд сал бу зен эну муьрде, гІэилгьо мундебируьт дедейсуьз. Оммо у дие е зениге не вегирдебу, гІэилгьой хуьшдере э дес угее деде эри не венгесде. Унегуьре у гьер руз шохьонгум миомо, гІэтош мивоно, эри гІэилгьо хурек мисохд, угьоре хурек доре, мидегердунд эри хисунде. Э гьечиревоз эдембу кутэхь сохде косибе мерд рузгьой гІуьмуьр хуьшдере.

Келеи бирор эну гьич бирор ю чуьтам зигьисдегеш, эже зигьисдегеш, муьрдигеш, мундигеш нисе дануьсдембу.

Рузгьой е рузгьо косибе бирор муьрде, гІэилгьо мунденуьт гьем дедейсуьз, гьемиге бебейсуьз. ГІоние гІэилго, гьеле эз дес ишу кор сохде нисе вероморембу. Угьо гогь эзи, гогь эзу вечире михурдуьт. Э дуьл ки езугъбери миомоге, мидо угьоре гьерчуь бисдош эри хурде, эге ниомоге пиш мисохд мифуьрсо. Оммо лелей гІэилгьо гІошириш буге, гьич э тараф энугьо е фикириш нидо, чуь бири, чуь не бири бирорзерегьой юре— гьич э хэпер энуш небу.

Е руз зен гІошире бирор э ёр эну овурде, ки уре етиме бирорзерегьои гуфдире, эз у мугу:

— Э мерд, имогьой хэйли вэхд эдее бире у косибе бирор туь муьрде. Туь гьич рафде э у гІэилгьой эну сер семе кеширени? Туь гьич дануьсдени угьо чуьтам зигьисдеге, гиснеиге, тешнеиге, бирэхьнеиге, чуьтамиге, чуьтам нисдиге? Бошгу, гуим, ки бебешу согъинде не рафдей сер не кеширей. Оммо, изму эз туь бэгъэй угьоре екиш нисди. Э жигей туь де одомиге мибисдоге, гьемме руз э угьо сер микеши ве эз дес ю вевероморе кумекиреш э у фэгъире гІэилгьо мисохд. Себэхь гьичиш не сохде, бура э угьо сер кеш, ве екем пем-пулиш ди угьоре эри хэржишу.

Себэхьимуьн мерд эз хуне э вадарафдеки, зен э ёр эну овурде гуфдирени:

— Омон, небу фурмуш сохи-о, э гІэилгьо сер кеш-о...

— Бошгу, бошгу, — буррани гоф зене мерд, — сер-гуш мере мебер.

Эз куче э рэхь рафдеки мерд э дуьл хуьшде эдембу гуфдире: «Э и духдер сег денишит ишму ебо, бирорзерегьо эн мени, оммо и эдей езугъбери, дуьлсухуни сохде эри энугьо...» Песде у э ёр овурд бирор хуьшдере. «Эз расдекиш омбаре вэхди бирор ме муьрде, оммо ме ебош э гІэилгьой эну рафде сер не кеширирем...» Ижире фикиргьо э дуьл дери, мерд куьнд бирени эз у мэхьэле, эже буге хуней косибе бирор. У мэхьэлере шинохдембугеш, хуней бирор хуьшдере нисе шинохдембу. И вэхд у э куче винирени дуь косибе, жундуре парталгьо верие гІэилгьоре ве эз угьо пуьрсирени эженге хуней бирор ю. Нум бебешуре шиниренге, гІэилгьо мэхьтел мунденуьт кениге и хунешуре пуьрсиренигьо мерд. Угьо хэйли денишире э мерд, пуьрсиренуьт:

— Бебейму эри чуьни ишмуре? У зу муьрди, иму уни э у хуне зигьисденим. — Гуфдире гІэилгьо, бирмунденуьт э тараф нимелит вачаруьсде хуне.

Мерд и гофгьоре шиновусденге, е гофиш не гуфдире, вогошде рафдени рэхь хуьшдере. ГІэилгьо диеш мэхьтел бире, хэйли дениширенуьт э у тараф, эже рафдембуге у мерд, оммо угьо нисе дануьсдембируьт у мерд лелешу биренре.

Гьетте мерд э хуне оморе, зен пуьрсирени эзу:

— Рафдебири экин гІэилгьо, хьол-руз ишуре пуьрсири?

— Эри, рафдебируьм, э туь чуьни чуь пуьрсиремге, чуь не пуьрсиремге. Биёр е лугъэ нун хурим.

Шев пушой хисире, зен гене гуфдирени э шуьвер хуьшде, себэхь ёгъин бурав эз гІэилгьо хьол-руз ишуре пуьрсуь гуфдире.

Себэхьимуьн мерд оморени э кин гІэилгьо ве хуьшдере э угьо шинохунде, пуьрсирени хьол-руз энугьоре. ГІэилгьо дануьсденге, ки и мерд лелешу биреире, ихдилот сохденуьт эри эну гьемме гъозие-гъэдер ишуре, чуьтам дедешу муьрдиге ве песде бебешуш. Э эхир гоф хуьшде угьо гуфдиренуьт:

— Эз бебейму муьрде эйлоревоз имуш эдее пушово рафденим.

Кем эгъуьле мерд гоф «пушоворе» шиновусденге, дорун коре не варасире, шор бире рафдени э хуне. Зен мивинуь мерд ю шори-шори омори. Уш шор мибу ве мигую э дуьл хуьшде: «Э хьисобевоз и екем кумеки сохди э гІэилгьо». Э ижире хэёлевоз, у пуьрсирени эз шуьвер хуьшде.

— Гьердуь гІэилгьо э е лэгІэ, — мугу мерд, — мере жугьоб доре, гуфдируьт, ки эз бебешу муьрде эйлоревоз, ишуш эдете пушово рафденуьт. И гофгьоре шиновусденге, меш шор бире, вогошдум.

Зен и гофгьоре шиновусденге, бирени лап гъэгьрелуь ве э хьуьршевоз гуфдирени эз шуьвер хуьшде:

— Туьре пул не девлет нибисдоге, туь чуь мисохди э гІуьлом эй хьомол, эй кемэгъуьл... Худо туьре девлет дори, омо е тилтелеш эгъуьл не дори. Эз туь чендгъэдериш у гІэилгьо эгъуьлмендуьт. Угьо эз туь гуфдирет, ки эз бебешу муьрде эйлоревоз ишуш эдете пушово рафденуьт э бебешу эри расире, оммо туь уреш не варасирей, веди биреники хьол энугьо лап зобуни. Дие эй комини руз мундей туь э гІуьлом?!

ОЧЕРКГЬО

Хьизгъил Авшалумов

СИНЕМИШИ Э ПУШОЙ ГІЭЖЕЛ

Э гІуьзет дусдгьойме — Микаил Хаджаев ве Хьэнуьх Анисимов.

— Военнопленный пенжгьозори бисдекимуьн ведиро инжо! — автомате э синей хуьшде дуз сохде, хьэрой вегирд конвоир.

Пленный — есир, комиреки бу и нумир — пенжгьозори бисдекимуьн, — лэгъэре кемер хуьшдере гъуз гирде эдембу кор сохде. Гье и туьтем, конвоир уре огол зегьо вэгІдо, у э туз ве хокевоз биетмиш бире парталгьой лагери э тен ю вери, эдембу эз хори чэх бире керпиче вегирде эри э гІэребелей деси дешенде. Сес эн конвоир э гуш эну дерафдки у бирден э хов эз некуми терсуьгьоре хуно хуьшдере вешенд. Керпич эз дес эну гьеусегІэт офдо э пушой пой ю, дуьл ю верафд фурамо.

«Ведини и дес угьо мере ёгъин мизенуьт», — фикир сохд у гьеёбо эри хуьшде, эз мунде жигеш лап хэсде бисдогьо кемер хуьшдере э гужевоз тик гирде. Оммо есир хуьшдере э дес вегирде, тик поисд, дениши э иловле. Гофсуьз, э чумгьоревоз хьэлолбои хосдере хуно эз хьэрмэхьгьой хуьшде, э уревоз кор сохдембирутгьо инжо, рафд дир-дир пой вегирде э лой конвоир. Гье и туьтем э пушой чум эну омо эз и е мегь пушо э лагерь бисдогьо кор.

... Егиле товуше менгие шев э мегь эн май 1944 сал э гъирогъ шегьер эн Штутгард э западная Германия омо поисд е дуразе товарный поезд. Иловлей эну поезде гье усэгІэт ведабуррурут эсэсовецгьо, автоматгьо э дес дери, кимигьошу сеггьоре эз гъэиш гирде. Гьетте поезд поисде, гъэреул э поездевоз оморебугьо, сер гирд дергьой вогонгьоре эри вокурде, фушенде эз вогунгьо советски есиргьоре. Эз ело конвоиргьо э сер энугьо хьэрой вегирде, зере угьоре э дуьгдигигьой автоматгьоревоз, тэгІди мидорут угьоре, эз елойге гъудузе сеггьо э сер энугьо келе-келе равусде, хьэрекет сохдембируьт эри шишире рафде э сер энугьо. Гьеме есиргьо эз вогунгьо фушенде оморенки, угьоре, гьер шеш одомире э е жерге поюнде, иловлешуре э конвоиргьо ве сеггьоревоз ведебурра, бердуьт угьоре э лагерь, комики бу э гъирогъ шегьер, иловлей ю гьеме э ченгьэде телуьревоз ведабурра бугьо.

Себэхьимуьн гьеме есиргьоре поюндуьт э жерге э келе хьэёт эн лагерь. Эз гьердуь тараф поисдуьт эсэсовецгьо, автаматгьоре э дес гирде. Е гьуьндуьре офицер, дуразе сифет гІэсби вебугьо юре, сие парталгьо формай эн гестапови э тен ю вери, э синемиши не огъурдомогъиревоз денишире э дуразе жергей есиргьо, гуфди келе-келе:

— Киниге эз ишму командир, политработник, комиссар енебуге жугьур ведировгу э пушо!

Гирошд е ченд минут, оммо е доне есир эз жиге нежуьмуьсд. Гьеме лос бире поисдебу. Офицер-гестаповец денишире диренге, ки е доне есириш нисе ведироморе, э зир лов хэндуьсд эри хуьшде. Песде у куьнд оморе э ки есиргьо, сер гирд еки-екире эри фегьм сохде. Гьеркире у шек сохдембу, егІни, командири, политработники, жугьури, гьеусэгІэт буйругъ дорембу:

— Ведиро пушово!

Э у денишире гьейсэгІэт эри одоми гьечи омрембу, ки гуйге хуьшдени гІэзроил эдее гешде э пушой есиргьо, вихде эз жергей энугьо юре воисденигьо одомигьоре эри э гІэжел фирсоре. Оммо вэхд лап хушлуье вэхд эн васал бу. Э эвруьшуме хуне кову, темиз бугьо асму чуьшме эдембу руьгъ-руьгъ доре, э офдоиревоз товуш, герм сохде гьемей хорире. Э гІэрей велглуье луьгегьой эн сейреке доргьо, э лагер вебируьтгьо, эдембируьт хунде, вежегьисде азаде муьргъгьо-парандегьо. Чуькле ворвори эдембу овурде эз мержгьо, э гъирогъ шегьер гьисдуьтгьо богъгьо, хьэётгьо хушбуй эн тозе савзегьоре, гуьлгьоре, сирене... Есиргьо гьечи лэгъэр, хэсде, хьолсуьз бируьт, ки э гужевоз э пой поисдебируьт. Оммо угьоре е дуьлежэгІми бу: Лешгер Совети эй зуригьо томом темиз, азад мисоху хори советире эзи вэхьшие фашистгьо, миёв мирасу инжош, жозе, тембихь эни хунхуре фашистгьоре мидуь, гъэгьр э ишу сохде гужгьоре, рихунде хунгьоре медешенуь эзугьо.

Керим (гьечи нум бу есире, нумир эн комики бу пенжгьозори бисдскимуьн) поисдебу э жерге э е лэгъэре саре одомиревоз, эз сер-сифет гьечи е си сале бирени. Сер-тен энуш эн де есиргьойгере хуно жундургІовдол бу. Гьердуьй энугьо бокуигьо бируьт. Угьо гьеле эз гІэиле вэхдгьо дуь екире дануьсдембируьт, шинохдембируьт, э е школа хундембируьт. Песде школаре верасденге ченд сал пушой довгІо э е завод нефт темиз сохденигьо кор сохдембируьт. Гьердуйь энугьо э 1942 сал гурунд яралуь биренге, э окружение домунде, офдоребируьт э есири. Керим бу азербайджани, хьэрмэхь эну, комиреки нум бу Ефим — жугьур бу. Угьо хьэрекет сохдембируьт э есириш, э лагерь э ки еки эри бире.

Керим е кем зерде муйгьо бу, алае чумгьо, сипре сифет. У эз чигьрет ухшеш зерембу э дедешу, комики зен латыши бу. Оммо хьэрмэхь эну, комики юш эз деде бире, келе биребу э Боку, эз чигьрет, сер-сифет, гоф сохдемун лап э азербайджани ухшеш зерембу.

Имбурузине синемиши суьфдеи гиле небу эри энугьо эз угьо э есири офдоре эйло. Те ебо Керим не Ефиме инжо овурде, угьо э е ченд лагергьо бирет. Сер ебо угьоре эз е лагерь э е лагериге овурде, гьемише есиргьоре э жерге поюнде, егиле угьо ижире «проверка» гирошдембируьт. Оммо теимогьой екиш эз гестаповцегьо не дануьсдет, ки еки эзи дуь хьэрмэхьгьо-дусдгьо жугьури гуфдире.

Ини гьейсэгІэт пушой офицер-гестаповец эзугьо куьнд оморе, Керим дулпесо бире эз товун дусд хуьшде, эз пэхьники дес энуре гирде, жарунд э дес хуьшде, еІни, дуьл доре уре: «фикир мекеш, дуьлпесо мебош. Белки и десиш неданьсдуьт туь жугьур биреире...»

Эз э есири офдоре эйло Керим не Ефим дуь эри еки эз бирориш зиёд бируьт, хьозур бируьт эгенер герек бисдоге жун хуьшдереш эри доре дуь эри еки.

Э вэхд поиз 1943 сал Керим не Ефиме овурдебируьт э лагерь э хори эн Польша. Бегьем хуб сохде неоморе ярай эн Ефим э буд занию вебугьо дуборе вокурде оморебу. Унегуьре Ефим рэхь рафде нисе дануьсдембу. Гьер руз эз лагерь конвоиргьо бердембируьт есиргьоре э чул — бисдугьо эри эз хори картушке векенде. Песде у картушкегьоре немцгьо э вогунгьо бор сохде, фирсорембируьт э Германия. Нечогъгьо э лагерь, э баракгьо мундегоргьоре немцгьо эслогь чи нисе дорембируьт эри хурде. Э картуьшке вечире есиргьо немцгьо сэхд гъэдэгъэ зеребируьт: э лагерь вогошденки екиш э хуьшдеревоз е доне картушке невегуьруь гуфдире не эри хуьшде, не эри э лагерь мунде хьэрмэхь хуьшде. Гьерки и буйругъэ пузмиш сохд у одоми гье э юре гирде жиге зере миёв. Оммо Керим неденишире э ижире суруле приказ сер ебо шохьонгум есиргьоре эз чул э лагерь овурде, гьемише э куьфгьой хуьшде, енебуге э зир гъултугъ хуьшде е ченд картушке пэхьни сохде, овурдембу эри Ефим, у эз гиснеи немируь гуфдире. Оммо е гиле гьовой шохьонгум есиргьо

э лагерь э вогошдеки, э чум эн конвоир вохурд, чуьтам куьфгьой эн Керим «вемасириге». У гьеусэгIэт вераси, ки есир приказе пузмиш сохди гуфдире, э пэхьники э лагерь эдее эри киниге «дуьздире» картушке берде. У гьеусэгIэт сигнал до, гьеме есиргьоре поюнд э рэхь, песде зури-зури куьнд омо эз Керим. У э куьф эн Керим дебугьо картушкегьоре ведешенде, тигьи сохд э пушой чум эн гьеме. Песде конвоир э дуьгдуьги автоматевоз э с келе зарбевоз зе Кериме, венгесд э хори, сер гирд э теникгьоревоз эри зере уре эз гъэбуьргъэгьо, сер-сифет эну те хэхэ бире. Конвоир эри эну гьелебуле гирд: эгенер у егилейгеш эз чул картуьшке овурдге э хуьшдеревоз ёгъин э гуьрде жиге э гуниле зере миёв гуфдире, оммо Керим неденишире э и гьелебуле гьер руз э пэхьники е ченд картушке овурдембу эри Ефим, гьечи хилос сохде уре эз гIэжел гиснеи.

... Офицер-гестаповец омо раси э ки энугьо. У ебо дуь чум хуьшдере буьхь сохде э тигъгъэт ве синемиширевоз дениши э сифет Ефим. Ефимиш хуьшдере э дес вегирде, олхогьине хуно дениши э сифет эну. Гестаповец гъошгьоре дуллу сохде, э негирере хуно ловгьой хуьшдере дигил сохде, чуме чарунд эз сифет эну, дениши э Керим. Е минутиш негирошд, кейки эгуш Ефим дерафд, чуьтам гестаповец гуфдиге эз Керим:

— Жугьур! Ведиро пушово!..

Дуьл Ефим гуйге бурри офдо. Еки эз эсэсовецгьо, автомате гирде, кеши ведеберд Кериме эз жергей есиргьо. Дуьл эн Ефим эдембу пара бире, сэгIэр хурде, дусд, хьэрмэхь энуре имогьой фашистгьо мизенуьт гуфдире. Э дуьл эну гье усэгIэт омо чуьтариш гири эри хилос сохде дусд хуьшдере эз пушой гIэжел. У хьозур бу жун хуьшдереш эри доре, суьперде эз товун уре хилос сохдеи. Оммо, чуьтам эхи? Чуь миданyь сохде у — ерэгъсуьзе, кумексуьзе есир?.. «Белки бурам гуюм э и гестаповец: Ишму егIэлмиш бирейт... Менуьм — жугьур!.. У хьэрмэхьме жугьур нисди! Эгенер э бирэхьме, хунхуре законгьо, гIэдотгьошмуревоз одоми биё куьшде биёв уре е хэто нисдики энжэгъ эзу товне у жугьури енебуге де миллетигеи гуфдире, куьшит мере, оммо уре зинде бигьилит!..»

Ефим гьечи э фикир сохдеки, гене домунд э мэхьтели: бовор мисохуми офицер-гестаповец э гофгьой эну? У эри хуьшде гьечи ниверасуьми, ки неки ме, Керимиш ёгъин жугьури, белки куьнде одомимеш гьисди, эгенер ме э песой эну ведироморе, хуьшдере эз товун эну э десдин десмеревоз эдее э бохд доренуьм гуфдире?.. УвэгIдои угьо неки мере, Керимеш ёгъин мизенуьт... НэгI, гьечи гIэмел ниёв.

Гьечи Ефим э дуьлдэгъдэгъэи, серевири дерики, «обход» верасд. Гье усэгIэт Ефим е келе буруж вегирде, видосувд омо э пушой офицер-гестаповец, э энгуьшдевоз бирмунде э Керим.

— У жугьур нисди! У мере хуно кавказини!.. Эгенер ме дургу ведироморумге, герденмере зенит, мере э гъэноре дуллу сохит, оммо уре гьейсэгIэт хилос сохит!..

Офицер суьфде лап мэхьтел мунд э и кор эну. Песде гъэгьр эну вероморе, хуни-хуни дениши э чухуткере хуно лэгъэр бугьо, сие рушгьо вероморе сифет эн Ефим, ведешенд эз гъоб тапинжере, кеши э сер эну. Песде бирден э дуьл гестаповец чуь омоге, тапинжере дуборе э гъоб доноре, мугу:

— Бошгу, фегьм мисохим. Эгенер гофтуь дуз неведиромоге сер гьердуьшмуре мибурим...

... ГьейсэгIэт конвоир Кериме огол зеренге ведиров гуфдире э ёр эну омо гье и гъозие. У гьечуь дануьсд конвоир уре огол зери э буйругъи комендант лагеровоз эри зере, бовор несохде у жугьур нисди гуфдире. Оммо Керим гьейсэгIэт э ки конвоир куьнд омоки, у э чум хуьшде винигьоре э ховиш мивиниге гене бовор нисохд, ингъэде гьечи мэхьтеле кор бу. Гьетте у э ки конвоир ведироморе э ён Керим омо поисд е дегь сале кукле. Сер-тен эну е рач темиз вокурдебу, сифет ю очугъ, гиргине,

чумгьою келе, кипкову. Э расди дес гІэил е чуькле гъэрзинкеле дебу, э сер гъэрзинке — е раче руйбушгоби вебу. Эз зир эну ведибу сипре нун, калбасигьо, душунде хоегьо, ширине чигьо. ГІэилле е гоф несохде десе кешире до гъэрзинкере э Керим. Есир вегирд гъэрзинкере, оммо пертмэхьтел бире мунд э жигей хуьшде е ченд дэгъдэгъэ. Песде дес эну, э туз не гиловевоз биетмиш бугьо, гуйге гье эз сери хуьшде верафд э бирэхьне сер эн кукле. ГІэилле гоф несохде лос-олхогьин поисд э зир кеф дес эну, гуйге лап эз дуьли эну буге Керим сер энуре тимор сохдеи.

Гьемин у рузгьо самолетгьой эн союзникгьо э сер эн Штутгард оморе, бомбогьо шендембу. Э шегьер вечаруьсде хунегьо, мэхэлегьо омбар дебу. Немцгьо есиргьоре эз лагерь овурдембируьт кучегьо, хьэётгьо, мейдугьоре эз вечаруьсдеигьо эри темиз сохде, кирпич не хокоруре эри вечире. Имбуруз, кейки куклей эн немец овурденге эри Керим хурдение чигьо, Керим э де есиргьойгеревоз эдембу керпичгьоре вечире. И пушогьо инжо самолетгьой Англия нен Америка бомбагьо шендеки вечеруьсдебу е келе типография.

Гьеме инжо есиргьо кор сохдебируьт дегь руз и хэребелугъэ эри вечире. Э гъэд эни дегь руз ковре чуме гІэиллей эн немец гьер руз чуькле пура гъэрзинке э дес дери гьемише гье э е вэхд оморембу доремб уре э Керим. Оммо сер ебо кукле инжо э гъэрзинкеревоз оморе э болхун хуней эн э раче-беречей эн есиргьо кор сохдембируьтгьо жиге ведироморе поисдембу е раче жогьиле зен, десе э лой кукле нен Керим вежегьунде-вежегьунде, лове э мигьровуне хэнде веберде. Кими есиргьо, и коре э чум ишуревоз гузет сохдегор, сер мигирдуьт э песой Керим хэндее гофгьо эри гуфдире, зарифат сохде. Оммо эри хуьшдени Керимиш омбар мэхьтеле кор оморембу: эйчуь и жогьиле зен — ведини дедей эни гІэилле — гьер руз эри эну э дес гІэил хуьшде хурдение чигьо фирсорениге! Эричуь конвоир ихдиёр дорениге и чигьоре эри доре э у?

Оммо э гъэд эни ченд рузгьо нешинохэ зен фирсорембугьо чигьоре Керим бэхш сохдембу э дусд хуьшде — Ефимевоз ве кими есиргьоревоз. Эзу зен фирсоре чигьо е кем семе гиснеи энугьо гирошдембу.

ДовгІо верасденге зинде мундебируьтгьо есиргьо, гьемчуьн Керим не Ефимиш э угьоревоз, эдембируьт лап тэгІди сохде кей ебо миравт гъисмет мибошутге э Ватан ишу. Оммо е ченд орине довгІо верасде бэгъдо угьо мундут э Штутгарт, комики дебу э дес гъушунгьой союзникгьо. Эхириш э мегь июль 1945 сал Керим не Ефим пушой э хуне вогошде, гьердуьеки оморут эри сер кешире, согъбоши гуфдире э у жогьиле зен немка — дедей эн кукле. Зен угьоре диренки, келе шори сохд эз гІэзизе гъуногъгьой хуьшдере хуно. У гье усэгІэт сер столе вераюнд, хурдение чигьо ве е бутылка шороб овурд но э пушой гъуногъгьо. Оммо кукле э хуне недебу, у эжеиге эри вози сохдегьо бу. Э Эльза денишире (гьечи нум бу жогьиле зене) гье усэгІэт шек сохде мибисдо, ки гІэилле кук энуни, ингъэде гьечи у ухшеш зерембу э дедешу иллогьки эз чумгьо.

Эльза пушосине беседе, нуьшдебу э рачеберечей гъуногъгьо. Э гуфдирей энуревоз шуьвер эну бу духдир-хирург, кор сохдембу э болнисе. У эз Гитлер не режим эну бирази бу. Фашистгьо э у ихьдибор нисе сохдембируьт, унегуьре хэйли вэгІдо эз довгІо сер гирди уре угьо э солдати огол незеребируьт. Энжэгъ эзи е салним пушо шуьвер энуре огол зеребу э солдати, фирсоребу э Югославия э довгІо. Имогьой хьэшд мегь зиёди эз шуьвер эну хэбер нисди, Эльза нисе дануьсде у э довгІо пуч бириге, небуге уш э есири офдориге...

И гофгьоре гуфдире, Эльза бэхшлемиши хосде вэхишд гье усэгІэт эз жигей хуьшде, дерафд э доруни хуне. Е се минутиш негирошд Эльза ведиромо эз доруни хуне е келе рангие сирот эн е жогиле мерд э зарзарие рамке дери э дес гирде. У руй сироте э десевоз тимор сохде, бирмунд э гъуногъгьо, мугу, дуьл ю бил-бул хурдере хуно:

— Ини шуьверме!

Керим не Ефим суьфде эй хьэз сер гирдуьт эри денишире э сирот, хотур зен немуну гуфдире. Песде оморе-оморе угьо гуйге эзи сирот чум вегирде недануьсдуьт. Еки эз дуь дусдгьо лап зурбо ухшеш зерембу э и сирот вебугьо одоми: уш зерде муй бу, назуке сипре сифет, тиже, гъонгъуши дерие чуне, алае чумгьо.

— Эле! И сирот туьники, Керим?! — шори сохдере хуно, хэндуьсде, десе э душ хьэрмэхь хуьшде зере, гуфди Ефим.

Хуьшдени эн Керимиш омбар мэхьтел мунд диренге, ки эз расдиш э и сирот веригьо одоми лап ухшеш зере э ю. Диренге мэхьтели эн гъуногъгьой хуьшдере, фрау Эльза мугу эз Керим:

— Ишму инжо э ён хунейму кор сохденге, керпичгьо вечиренге, куклейме оморебу гьечи эри томоше сохде есиргьой урусире. Оммо ишмуре диренки гІэилме билбуле хуно бисдо, шуш нефес гирде видовусде омо э киме. Нефес ю вечире-вечире, тэгІди сохде-сохде мугу эз ме: «Дедей! Дедей! унжо е есири, у гье э бебейму ухшеш зере, биё ебо виниш!..» ГІэил э ме гьечи минет сохд, ме биём э ишму денишуьм гуфдире, ме гоф энуре гьишде недануьсдуьм, оморум э уревоз. Ишму э кор сохдеки, ишмуре хэбер небиреки, гІэил бирмунд э энгуьшдевоз ишмуре э ме. Эз расдиш, мивинуьм гІэил дузи: ишму лап э бебей энугьо, э косибе шуьверме ухшеш зеренит. Дуьлме омбар буланмиш бисдо. Ме э конвоиревоз гоф сохдуьм, мере ихдиёр дуь гуфдире гьемме руэ хурдение чи фирсуьм гуфдире эришму э дес гІэил. Суьфде конвоир э герде невегирд, песде ме эз гъулме гъулбогъ суьрхимере векенде дорумки уре, у рази бисдо.

Фрау Эльза бирден гьирке вепичирере хуно бисдо. У сирот шуьвер хуьшдере гъэл гирде, э синей хуьшде вогосунде, эз чумгьой ю шур-шур гІэрс тигьи бире-бире, мугу:

— Езугъэ гІэилме... Эри бебе хьэсроти... Гье чуме рэхьи.

Эльза э хуьшде невероморе, сере гъуз гирде, сирот шуьвер хуьшдере деш сэхдте гъэл гирде, келе-келе гирисд. Эз сэхд гирисдеи душгьой эну, жендек эну гуйге эдембируьт лерзире. Песде у сере тик гирде, гІэрсгьой чумгьой хуьшдере покурде, э гужевоз лове э хэнде веберде мугу:

— Э ме бэхшлемиш сохит, ме гьечи...

Керим не Ефимиш и ихдилот эн зене шиновусденки, гІэрсгьой чум энуре диренки, дуьл энугьош охмиш буланмиш бисдо. Эн еки энугьо э Ватан мундебу жогьиле зен э чуькле духделеревоз, эн екиге — э чуькле куклеревоз. Не Керим не Ефим эз товней зенгьо гІэилгьошу, не зенгьо, гІэилгьой энугьо эз товней Керим не Ефим гьеле гьичиш нисе дануьсдембируьт, хэбердор небируьт.

Е ченд минут гьерсей энугьо э думитгьо, хэёлгьо дерие одомигьоре хуно поисдуьт гоф несохде. Песде Керим э пой вэхуьшде, пейлере вегирде, эз гІэрс тар бугьо ковре чумгьой Эльза денишире, мугу:

— Биё, фрау Эльза, пушой иму рафде э ватан иму, э руй зенгьо, гІэилгьойму, и пейлере вегирим э гІуьзет иму фашизмере бесгъун дореи, эз товун эну кор, иму дире бологьгьо, сэгІэргьоре гІэилгьойму невинуьт, гьемише шолуми не дусди бу э гІэрей хэлгъгьой эн гІуьлом!..

ЭЗ ЖУН ГІЭЗИЗТЕ

Эз товун эни одоми, игидие коргьой эну э ченд жире гозитгьо, журналгьо, книггьо нуьвуьсде оморет. Гозит «Ленинградская правда» нуьвуьсдебу эз товун эну гьеле э вэхд довгІой вилеет иму, гъушунгьойму э бирэхьме дуьшменевоз женг бердембируьтгьо вэгІдо — э 1944 сал. Ме суьфдеи гиле хундем э товун игиде коргьой эну довгІо верасденге э

«Огонек» э 1949 сал, ме э Белоруссия гъуллугъ сохдембируьмгьо вэгІдо. Песини гиле ме хундем э товун эну и пушогьо э книгай эн Демидов «Иму вогошденим эз песой гьеме».

Мере эз зуревоз воисдембу эри рафде, гоф сохде, куьнд шинох бире э профессор Александр Ниссанович Ханукаевоз, комики эз зуревоз зигьисдени ве кор сохдени э шегьер Ленинград. Э хотур эни кор пор гьеминон ме рафдуьм э Ленинград. Ме медан, пушой ме оморе Александр Ниссанович миёсде рафде э санаторий э Трусковец. Оммо дануьсдки, ме оморем гуфдире — гъуногъ эз Догъисту, у э хотур эни кор поисд е дуьсе руз, дир мунде эз санаторий. «Эн суьфде гъуногъи — песде де коргьойге» — э зарифетевоз мугу эз ме профессор.

Александр Ниссанович эз гІуьмуьр келе одоми гьисдигеш уре жовоне гІэиле хуно е назуке, раче буй-бала вери. Муйгьой сер эну сипсипи гьисдигеш сифет ю шумоли, темизи, чумгьой ю тижи, палаши, оммо е кем могъбуле хуноют. У эн суьфде пуьрси эз ме, чуь хэбериге эз Дербенд, эжеки у эз деде бири, хунди э школа, келе бири, чуьтамиге хьоловхьолет эн хэлгъ, чуь хэбериге эз Догъисту.

Ме э гофгьой эну жогьоб доре верасденге, мугум эзу:

— Имогьой, Александр Ниссанович, ишму ихдилот сохит эриме эз зиндегунишму, эз коргьошму иллогьки э вэхд эн довгІо, кейки ишму Ленинграда гъэлхэнд дошдембиритгьо вэгІдо эз талавурчие гъушунгьой эн фашистгьо.

— Туь эри эни кор инжимиш бире оморей инжо? — зарифаткимси мугу Александр. — Ме э вэхд довгІо чуьтам лоигъ гьисдиге э солдат, э гражданин буьзуьрге Ватан иму гьечу кор сохдем, женг бердем. Ме гьич эриме фикир несохдем э вэхд довгІо эдее игиде кор сохденуьм гуфдире, ме энжэгъ хьэрекет сохдембируьм везифеймере э дуьрисдиревоз эри бегьем сохде э пушой хэлгъ, эн Ватан. Эгенер туьре воисдениге ме, гьелбет, ихдилот мисохум эритуь.

... Гурунде сегьмлуье рузгьой эн ноябрь 1941 сал бу. Германией фашисти кура сохде келе гъушунгьоре, омбаре танкгьо, самолетгьо, тупгьо ве де ерэгъгьойгере, хэйли хоригьоймуре вегирде, шишире оморебируьт гъушунгьой эну э ён шегьер Ленинград. Лешгер иму э мердьети ве игидиревоз эдембируьт женг берде э фашистгьоревоз, зэхм зере э угьо, техникай ишу. Оммо неденишире э и кор, фашистгьо эдембируьт э гьеме тарафгьой фронт шишире пушово рафде. 30 август 1941 сал гъушунгьой фашисти вегирдуьт э дес ишу песини магистраль — рэхь гьовунире. Э и тегьеревоз угьо селт ведабуррурут Ленинграде.

Ленинграде эри вегирде фашистгьо хьисоб содембируьт эн суьфдеи ве ёгъинлуье везифешу, чуьн лап келе промышленни ве культурни центр эн вилеет имуре. Э плангьой эн командованией фашистгьоревоз гьетте гъушунгьой эн Гитлер э и тараф эн фронт, комиреки серберэхьи сохдембу ведилуье генерал-фельдмаршал фон Лейб, Ленинграде вегирде, гъушунгьой эну миёсде фирсоре оморе э кумеки эн де гъушунгьойгей фашистгьо, комигьореки воисдембируьт вегируьт те зимисду сер гирде Маскове, егІни, э и тегьревоз зенуьт песини зэхм ишуре э государствойму, вечарунут хьуькуьмет имуре, нуьт э сер вилеет иму огъоети эн хунхуре фашизмаре.

Жингире Гитлер не вэхьшие генералгьо, министргьой эну э чум дире нисе хосдембируьт шегьер Ленинграда гьемчун эзу товнеш, ки э сер эни шегьер нум эн буьзуьрге сервор революция — эн Ленин вери, инжо, э и шегьер суьфде власть Совети хьэсуьл омори, и шегьере келе революционни традициегьои, и шегьер — тэгІрифи не келегеди эн буьзуьрге хэлгъ уруси.

Гьеле те ебо Германией эн гитлери э сер вилеет иму э довгІо оморе, фашистгьо э картагьой довгІоишу «нисд» сохдебируьт Ленинграде, норебируьт нум энуре «Петербург». Оммо 25 эн сентябрь 1941 сал, гъу-

шунгьой немци лап э куьнди эн Ленинград оморе расиренге эз гитлеровски командование омо ижире бидэгIэтие пэхьникие приказ «Э товун эн шегьер Петербург». Э приказ нуьвуьсде оморебируьт ижире гофгьо: «Фюрер теслих сохди эри тур-темиз сохде эз руй хори шегьер Петербурга. Советски Россия вечаруьсде бэгъдо имуре герек нисди ешемиш биреи эни келе могьлугълуье мескен... Э назар вегирде омори эри ведабурра шегьере ве э хуькуьм шендеиревоз э сер эну снарядгьо эз гьер жире тупгьо ве бомбагьо эз гьово эри тур-темиз сохде уре эз руй хори...»

5 сентябрь 1941 сал э сер рэхь гьовуни эн станцией Витебская — Сортировочная, э сер заводгьой «Большевик», «Красный нефтяник», «Салолин» офдорут суьфдеи артиллерийски снарядгьой эн дуьшме. 8 сентябрь шохьонгум э асму э сер шегьер Ленинград вероморут самолетгьой фашисти. Угьо шендуьт э сер шегьер 48 фугасни бомбагьо ве 6 гьозор сухунденигьо бомбагьо. Эзу рузовоз небири ужире руз э гъэд эн нуьгьсад сутка, кейки Ленинград дебири э блокада, фашистгьо незенуьт эз тупгьошу э шегьер, нешенуьт ченд жире бомбагьо э сер эну.

Фашистгьоре воисдембу э штурмевоз вегируьт Ленинграде. Оммо и кор энугьо эз сер нерафд. Те 25 сентябрь 1941 сал 190 гьозор солдатгьо ве офицергьой эн фашисти е куьшде, енебуге яралуь сохде оморебируьт. Омбаре техникай энугьо пуч сохде оморут. Дие шегьере вегирде неданьсденки, фашистгьо сер гирдуьт гьер руз эз чорсад артиллерийски батареегьо эри зере э шегьер. Самолетгьой энугьо шендембируьт бомбагьо эз дивисди пенжогь те гьозор килограмм гурундишу э сер хэлгъ зигьисденуьтгьо чендтебэгъэи хунегьо, мэхьэлегьо, болнисегьо, заводгьо, фабрикгьо, музейгьо...

Э гьеме гъэлдхэндчигьой Ленинградевоз э еки, э жуьргIэтиревоз женг бердембируьт э дуьшменевоз сапергьо ве подрывникгьой эн Ленинград, еки эз рэхьберчигьой эн комигьоки бу Александр Ниссанович Ханукаев. Угьо э жун ишу гъимиш несохде хэтосуьз сохдембируьт э сер Ленинград шенде оморе, оммо лов небире снарядгьо ве бомбагьой фашистире.

... Пушой довгIо жогьиле горный инжинер Александр Ниссанович кор сохдембу жигегир эн директор Ленвзрывпром. 15 руз гирошденге эз довгIо сер гирде оморе эйло Ленинградский обком не горком теклиф сохдуьт э Ленинградский взрывпром эри лап зу энжом сохде взводгьой эн взрывникгьо эри хэтосуьз сохде ве нисд сохде лов небире бомбагьо ве снарядгьой эн дуьшмере. Александр Ниссанович вегирд э сер хуьшде эри дануьсде сур ве тефигIэтигьой эн бомбагьо, снарядгьо ве минагьой дуьшмере. Э хотур эни кор эз фронт овурдуьт эри Ленинградски МПВО гьер жире немецки бомбагьо, снарядгьо ве минагьоре. ТефигIэтигьо ве сур энугьоре эри дануьсде эри эни кор текелиф сохде оморебируьт гьемчун ченд гIилмчигьо ве конструкторгьой Ленинград. Те немецгьо э ён Ленинград оморе расире гуьнжунде ве хуте сохде оморебируьт 15 взводгьой взрывникгьо эри 15 районгьой шегьер Ленинград. Хуьшдени Александр Ниссанович тогIин сохде оморебу жигегир эн начальник подрывной службы МПВО эн шегьер Ленинград.

Омбаре подрывникгьо пуч бисдорут э хэтосуьз сохдеки э сер хунегьо, кучегьо, мейдугьо ве корхонегьой шегьер офдоре бомбагьо ве снарядгьоре. Оммо неденишре э секонеи, четинигьо угьо э игиди ве мердъетиревоз э жиге овурдембируьт и терсе, секонее кор ишуре, хьэрекет сохде эри нисд сохде лов небире бомбагьо ве снарядгьой фашистире.

Оммо 5 эн октябрь 1941 сал э сер шегьер Ленинград немцгьо шендуьт тозе бомба, комики ухшеш небу э е бомбиш, теимогьой э сер шегьер шенде оморебируьтгьо. Специалистгьо, оморутгьо эри дире и бомбаре, винируьт э корпус эну ижире хьэрфгьо ве цифрагьо — EL AZ—17.

Ижире бомба э ижире нишонеревоз гьеле еки энугьош э чум ишу недиребируьт. Взрывникгьой эн Ленинград дануьсдебируьт, хуте биребируьт гьеме жире бомбагьо ве снарядгьой дуьшмере эри хэтосуьз сохде, оммо чуьтам хэтосуьз, нисд сохутге и бомбаре угьо гьеле екиш нисе дануьсдембируьт. Эз песой эни бомба эй зуригьо ченд эзини бомбагьойгеш э де жире бомагьойгеревоз эеки фашистгьо шендуьт э сер шегьер. Кими эни бомбагьо эз сери хуьшде лов бирембируьт 15 минут гирошде бэгъдо эз угьоре эз самолет шенде оморе эйло, кимигьо эз е дуь сэгIэтиге, кимигьойге эз дуь-се суткайге бэгъдо.

Еки эни жире бомбаре, офдоребугьоре э хори эн завод резиновотехнически изделиегьо, десдей эн взрывникгьо эз 16 одоми сер гирдуьт эри фегьм сохде, хьэрекет сохде эри хэтосуьз сохде уре. Бирден бомба лов бисдо гьебирден, гьемей энугьо пуч бисдорут. Эзи бэгъдо ченд бо е ченд одомигьойгеш хьэрекет сохдуьт эри дануьсде сур эни тозе бомбай фашистгьоре, хэтосуьз сохде уре, оммо гьемчун гьемей энугьош пуч бисдорут. Эзи жире бомба дие екиреш куьнд оморе негьишдуьт, чуьнки уре жумунде, енебуге эри вегирде э е жигейге берде лап секонелуье кор бу, секонесуьз эри сохде эслогь минкинсуьз бу. Ижире келе хэтогьо, пучигьо биренге э серботи эни жире бомбагьо специалистгьо эришу шек сохдуьт, ки э и бомба эз бинелуье взрыватель эну бэгъэй дери гуфдире гене е пэхьникие взрыватель, оммо чуьтам ведешенуьтге эз гъэд эну у взрывательгьой энуре дануьсде нисе бирембу. Оммо и бомбагьо лов бире келе заралигьо, зерембируьт э хунегьо, корхонегьой эн шегьер, зиёд сохде хэребеигьоре, одомигьо пуч биреире. Неденишире э четини, тефигIэти ве сур эни бомбареш ёгъин дануьсде герек бу. И гурунде секонее коре э сер хуьшде вегирд Александр Ниссанович Ханукаев.

Е гиле э штаб МПВО хэбер раси, ки гьемин ижире бомба э ижире маркаревоз офдори гуфдире э сер чор тебэгъеи хуне э Невский проспект 105. Дивисди пенжогь килограмм бомба чор тебэгъэй хунере сула сохде, дерафди лап э зири падвал эни хуне. Гьетте бомба офдоре, э и хуне зигьисдегоргьо гьеме эзинжо гировунде кучмиш сохде оморебируьт, гьемчун гьеме кифлетгьо эз де хунегьойгеш, э куьнди эни хуне бируьтгьо. Иловлей эни хунегьоре гъэреулгьо ведабуррабируьт екиш эзи бомба офдоригьо хуне куьнд неёв гуфдире. Энжэгъ е одоми гьер руз оморембу э и хуне, бомба офдоригьо жиге — инжинер капитан Александр Ханукаев. Удостоверенией хуьшдере бирмунде, у офицер — специалист эн МПВО-и гуфдире дерафдембу у э у хуне. Гуфдире гереки, ки Александр Ниссанович оморембу инжо эз екиш ихдиёри невегуьрде, руьхсетсуьз, эз сери хуьшде. У э карасдигьо, приборгьой хуьшдеревоз мидиромо э тэхьное подвал, бомба офдоригьо жиге, сер мигирд бомбаре эри фегьм сохде, фикир сохде, винире, чуьтам сур эни бомбаре дануьге, уре эри секонесуьз сохде.

Ме э жеиге хунедбируьм, ки э вэхд довгIо немцгьо гье ижире бомбагьоре шендембируьт э сер Лондон. Гьеме хьэрекетигьой эн англичангьо эри дануьсде сур эн механизмай эни бомбаре, конструкторгьой фашисти гъуьч сохдигьоре, е хэйр недорут. Эз дес эни бомба омбаре одомигьо пуч бисдорут. Унегуьре ме пуьрсуьруьм эз Александр:

— Ишму оморенге и бомбаре эри синемиш сохде, эри дануьсде чуьтам у дуьзетмиш сохде оморигe, чуьжире уре секонесуьз сохде герекиге, фикир сохдембирит ми ишму эришму, ки белки, енебуге ёгъин пуч мибошит гуфдире?

— Эри, фикир сохдембируьм, — мугу эз ме Александр Ниссанович. — Оммо ме тэхьно эри эни кор фикир нисе сохдембируьм. — Ме фикир сохдембируьм гьемчун эз товун эну кориш, ки ченгъэде гуж, зулум овурдетге фашистгьо эри вилеет иму, хэлгъ иму, эри шегьер иму Ленинград. Ченгъэде одомигьо муьрденуьтге гьемме руз эз бомбагьо, снарядгьой энугьо, деш омбарте — эз келе беде гиснеи. Фэхьлегьо не

военнослужащигьо э суткаю вегирдембируьт энжэгъ 250 грамм нун, угьониге — 150 грамм. Уш чуь нун! — нимей ю э кепекевоз гъэриш. Ме хуьшдениме увэхди эз гиснеи чаруьсдебируьм э е пусд э е остгъу. Песде дануьсденит гене эз товун чуь фикир сохдембирумге ме э ён эн хэтое бомба оморенге? Эз товун эн чуькле гІэиллегьо. ГІэиллегьо гиснеире ветовусде, э рэхь берде нисе дануьсденуьт. Э гофевоз гуфдире верасдени нисди, чуьтам гІэиллегьой Ленинград э гьозоргьоревоз эз гиснеи э пушой чум муьрдембируьтге...

Александр Ниссанович и гофгьоре э гуфдиреки, эз дуьл сэгІэр кешире одомире хуно ох вокошире, е ченд дэгъдэгъэ поисд гоф несохде. Гье и туьтам э ёрме омо гофгьой эн е гъэлхэндчигей эн Ленинград э вэхд довгІо эн шофер 390 автобатальон С. Матеки. У ихдилот сохдебу, чуьтам е гиле е дегь сала гІэиллей ленингради эз гиснеи лап лэгъэр, гъувотсуьз, зим-зерд бире оморе диромоpебуге э подвал, эжеки бу столовой эн шофергьой эни батальон. Шофергьоре дорембу е кемче шурпо не е тике нун. ГІэилле буй эн чи э винию верафде, диромоpебу э подвал, нуьшдебу э ён дер, кемерлей хуьшдере э дивор ведоре, дуь чуме вокурде доноре гьишдебу э Матеки у э чи хурдеки. «Ме огол зеруьм уре, — эдембу ихдилот сохде Матека, — оммо гІэилле эз жигей хуьшде нежуьмуьсд. Ме гьечуь дануьсдуьм уре гІэйб оморе. Ме килэхьмере чарундум норум э сер стол. Шофергьо, э меревоз чи хурдембируьтгьо, гьеркишу е жизле нун бурра эз тикелей нун ишу декуьрдуьт э килэхьме эри гІэилле. Ме килэхьэ вегирде куьнд оморум эзу. У гьечу нуьшдебу чум рэхьо. Ме деслей энуре вегирдуьм эри декуьрде тикелегьой нуне э кеф дес эну. Энжэгъ увэхди дануьсдуьм, ки гІэилле муьрди гуфдире гьечу э нуьшде жиге, чум рэхьзо эз гиснеи, гъувотсуъзи...»

Александр Ниссанович е кем гІэре доре бэгъдо, гене сер гирд гоф хуьшдере:

— Ме гене фикир сохдембируьм эриме: эгенер меш пуч бисдорумге ме эз ченд-ченд солдатгьо, офицергьойму, гьер руз э довгІо муьрденуьтгьо хуб, зиёд нисдуьм. Эз жун гІэзизте эри одоми Ватан энуни, гъэрдхунди э пушой хэлгъи. Эз елойге э дуьлме оморембу: белки эз расдекиш ме дануьсдуьм механизмай эни бомбаре очмиш сохде, э сур эну расире?

Ме э блокнотме нувуьсдем чуьтам гирошдебуге и синемиши, чуьжире фегьм, гьинор, сабуьр, келе игидиети герек бисдоге Александр Ниссановиче эри очмиш сохде механизмай эн секонее бомбаре. И ихдилотме э товун эни кор дураз некешу гуфдире, мере кутэхь гуфдире воисде, ки Александр Ниссанович э пушой хуьшде норе метлебе э жиге овурд, э и тегьеревоз келе кумеки сохд э гъэлдхэндчигьой эн шегьер Ленинград. Эз товун эни фегьм ве игиди эну, комиреки гье э вэхд довгІо Александр Ниссанович нуьвуьсдебу книг, уре доребу орден, песде учени степень — кандидат эн гІилмгьой техники.

Гьетте э Сталинград гъушунгьой фашисти дербедогъун сохде оморе, Александр Ниссановиче фирсоребируьт э Сталинград э кумеки эн корсохгьой МПВО-й эн Сталинград эри доре синогъи хуьшдере эри э берасиревоз хэтосуьз ве нисд сохде лов небире бомбагьой ве снарядгьой фашистире э хори Сталинград.

— Ме э Сталинград оморенге, — мугу Александр Ниссанович, — дирируьм неки хэребеигьоре, биребугьоре э вэхд зэхмлуье женггьо э хунхуре талавурчигьой фашистиревоз. Ме гьемчун дирируьм омбаре, шуморде неверасдение мегьитгьой эн фашистгьоре, леше-леш дечире оморебируьтгьо э кучегьо, мейдугьо, вечаруьсде хунегьо—эхирки, э гьерло, э гьер жиге. Э ёрме омоки, чендгъэде э Ленинград эз бомбагьо, снарядгьой энугьо, эз гиснеи муьрдетге одомигьойму, ме инжо ингъэде мегьитгьой энугьоре дируьруьмки, дуьлме е кем хош бисдо.

... Суьфдеи школай зиндегуни эн Александр Ниссанович гирошди э гъэд коллектив фэхьлеи. Э шегьер Дербенд у миёнее школаре верас-

денге, рафдени э Ленинград, эжеки увэхди кор сохдембу э текстильная фабрика фэхьле — смазчик, песде главный механик келеи бирор эну Шомуил Ниссанович Ханукаев. Суьфде Александр дарафдени эри кор сохде фэхьле э электроламповый завод «Светлана». Инжо уре гъобул сохденуьт э комсомоли.

— У салгьо — лап хубе салгьой гІумуьрме бу, — э ёр овурде, гуфдирени Александр Ниссанович. — Инжо, э гъэд фэхьлегьой урус, э гъэд коллектив фэхьлегьо ме эриме тербие вегирдуьм, чуьтам э дуьруьсди, хьэрекетиревоз жофо кешире герекиге, гьеме жофо ве данани хуьшдере эри доре эри параменди эн гІэзизе Ватан.

Эз се салиге бэгъдо э путевкай комсомолевоз Александре фирсоренуьт эри хунде э Ленинградский горный институт. Институте верасде бэгъдо Александр Ниссанович кор сохдени э ченд жире шахтагьо. Гьейсэгіэт у гьисди доктор эн гІилмгьой физизико-математики, профессор, еки эз ведилуье гІилмчигьой эн вилеет иму. Э у нуьвуьсдигьо книга э товун сенигІэт эн горный инжинери хунденуьт студентгьо чуьн лап гъиметлуье учебник э пенжимуьн курсгьо э горный институтгьо. У серберэхьи сохденигьо келе научни лаборатория омбаре кумекигьо сохде э корхонегьой эн горный промышленность неки эн вилеет иму, гьемчун эн уьзге бирорие вилеетгьой социалисти.

Чуьн келе специалист эн сенигІэт хуьшде Александр Ниссановиче теклиф сохдебируьт э Болгария эри технически кумекигьо сохде э горный промышленность эни дусде вилеет. Э 1969 сал у эри е сали командировать сохде оморебу э Афганистан эри хунде лекция э Политехнический институт э Кабул, вокурде оморигьо э кумеки Союз Советиревоз. Зугьун эн афганистанигьо э зугьун имуревоз куьнди. Зугьун, э комики гоф сохдени, бинелуье хэлгъгьой эн Афганистан, гьисди еки эз жирей зугьун фарси. Профессор Ханукаев чуьн лап зиреке одоми э гъэд е ченд мегь хуте бирени зугьун афганире, песде э студентгьой афганиревоз, одомигьой эни вилеетевоз гоф сохдени э зугьун дедеишу. Чуьн хубе келе специалист, фегьмлуье гІилмчи, педагог, уре келе хьуьрмет бу э гъэд эн студентгьо э гъуншие вилеет. Эз елойге угьоре хош оморембу, ки и эз Ленинград оморигьо советски профессор гьечи хуб, асант гоф сохдени гуфдире э зугьун дедеишу.

Ме пушой э Махачкала оморе, Александр Ниссанович десмере гирде, мугу эз ме:

— Ме омбар хосденуьм шегьер гІэилимере — Дербенде, хосденуьм улкей догъимуре — Дагестане. Эз ме келе шолум ди эри ватанме — Дербенд, эри гьеме жофокешгьой эн омбаре миллетлуье Догъистуйму.

ВЕТЕРАН ЭН ПАРТИЯ, ВЕТЕРАН ЭН ЖОФО

Омбаре одомигьо э салгьой эни мерд хосдени эри хуьшде сокити, олхогьини, динжи. Гьелбет, 70 сал эри гІуьмуьр е одоми кем нисди, песде уш чуь гІуьмуьр, чуь салгьо, комигьоки гирошдет э келе четини, секонеи, э женг, э гъовхо. Оммо и обурлуье, раче огьиле одоми, комики эз буй-бала гьелеш жогьиле хуно нушу доре, кими келе мердгьоре хуно динжи, форигъэти, тэхьно гешдеи хьэз нисе оморе. Ме уре гьемише диренуьм э одомигьоревоз. Одомигьореш, ведини, хьэз оморе э уревоз дусди-шинохи гердунде, э уревоз гоф-меслэхьэт сохде. Эриме кимвэгІдо гьечи оморени, ки гьеме хэвлете вэхд хуьшдере эз кор эн Университет, эжеки у хундени студентгьоре э гъэриш эни песини бисд сал, у гировундени э одомигьо-шинохгьоревоз.

Е гиле ме хуьшдениме куьнд шинох биренге э Яков Эвнилович Кукулиевоз, эз товун комики гьисди и ихдилотме, дануьсдуьм, э сер офдо-

рум эйчуь омбаре одомигьоре воисдениге э уревоз шинохи, дусди гердуну, суьгьбетгьо, меслэхьэтгьой энуре гуш венуьт. И огьиле мерд гьеми эгъуьлменде, данандее одомини, гІуьлом дирен, гьемиге хубе меслэхьэтчи, несигІэт дорегори. Биографией эну, зиндегуни эну гьисди сэхд ологъолу э биографией игиде, желде комсомолгьой эн бисдуьимуьн салгьоревоз, у гьисди биографией эн лоигълуье коммунист э пенжогьсалине стажевоз. Хуьшдени Яков Эвнилович Кукулиев э пушой чумме нушу до чуьн зинде шогьод вс активлуье бэхшвегир эн келе гъозиегьо, дегишигьо, гирошдетгьо э зиндегуни омбаре миллетлуье республикайму, эн буьзуьрге Ватан советиму.

... Центр эн Терская область Владикавказ. Егиле э руз февраль 1917 сал э кучегьой шегьер чуьиге хэлгъ омбар кура биребу, эз гьер жиге эдембируьт келе сесгьо оморе. Ученик эн коммерчиское училище, сие чердее назуке гІэилле эз чуькле шегьер Догъисту — Хасавюрт э хьэрмэхьгьой хуьшдеревоз, тоб недоре, ведиромо э куче эри винире, дануьсде чуь гирошдеге э шегьер.

Э кучегьой Владикавказ хэлгъ э десдегьоревоз эдембируьт рафде, гІэтлуье патрулгьой гъэзэгъи эдембируьт чапе-чап гешде э гьер тараф эн шегьер, е ченд гІэиллегьо, гъундогъ гозитгьо э дес дери, гозите шувунде-шувунде эдембируьт келе-келе хьэрой сохде:

— Падшогь Николай эз тэхд офдори! Падшогь Николай эз тэхд офдори!

Хьэшд мегь гирошде бэгъдо э Петроград э ерэгъэвоз э гъолхмиши вэхуьшде фэхьлегьо ве солдатгьо э рэхьбери буьзуьрге сервор эн гьемей пролетаргьой гІуьломевоз — Лениневоз венгесдуьт Временное правительствой эн гІоширгьо ве муьлкедоргьоре, гуьнжо норут Советски власте.

Тозе норе оморе власть Совети эз дуьли дуьшменгьо небисдорут. Угьо сер гирдуьт эри женг берде э уревоз. Э вилеет сер гирде омо гражданski довгІо. Яша Кукулиев межбур бисдо хунден хуьшдере шенде, вогошде э шегьер хуьшде э Хасавюрт.

Яков Эвнилович э хосдеи, мигьревунировоз э ёр овурде шегьер гІэили хуьшдере, хэлгъ энуре. Э и чуькле шегьер, э келе дигь ухшеш зерембугьо, зигьисдембируьт увэхди гъумугъгьо, урусгьо, татгьо. Неденишире э у кор, ки миллет, зугьун, дин энугьо бешгъэ бируьт дуь эз еки, чиновникгьой падшогьети, миллетпересгьо хьэрект сохдембируьт эри дуьшмени, гІэрегъэришкии венгесде э гІэрей энугьо, оммо могьлугъ эни шегьер зигьисдембируьт э дусди, шолумиревоз дуь эеки. Жофокешгьой эн шегьер гьеме шори сохдуьт Советски власть эри норе омореи. Оммо ижире дусди, шолуми э гІэрей э Хасавюрт зигьисде миллетгьо, угьо гьечи э шори, э дуьлхогьиревоз Советски власте гъобул сохдеи эз дуьли дуьшменгьо небу. Э 1918 сал гъэчэгъгьой эн имам Гоцински шишире оморут э сер эн шегьер. У шегьере сухундут, талан сохдут. Омбаре кифлетгьо сер ишуре, жун ишуре вирихунде эз дес эни зулумкоргьо вирихдуьт эз Хасавюрт. Кифлет эн Кукулиевигьош, комики мунд хунесуьз, овгъотсуьз, межбур бисдо эри вирихде эз дес гъэчэгъгьой эн Гоцински. Угьо оморут э шегьер Кизляр эжеки большевикгьо сэхд гирдебируьт власте э дес ишу. Оммо кифлет эн Кукулиевигьо оморебугьо вэхд э Кизляр эз ело лап гурунде, четине, секонелуье вэхд, эз елойге лап гьинорменде вэхд эни шегьер бу. Келе гъушунгьой эн белогвардейцгьо э тупгьо, пулеметгьоревоз ведебуррабируьт чор тараф шегьере, гьеме гъувот ишуре веноре эри вегирде уре, нисд сохде власть большевикире, зулум, гъэзоб овурде э гъэлхэндчигьой эн шегьер. Шегьере гъэлхэнд дошдембируьтгьо одомигьо ченгъэде кем бируьт эз белогвардейцгьо. Кифлет эн Кукулиевгьо кеши гьеме четинигьо, секонеигьоре, комиреки кешерембу гьеме могьлугъ эни эз гьер тараф дуьшме ведебурра шегьер.

— Неки могьлугъ эн шегьер, оммо хуьшдени гъэлхэндчигьой энуш, — э ёр овурде у гирошде рузгьоре, гуфдирени Яков Эвнилович, — лап келе гиснеи, четини эдембируьт кешире. Угьо сери одоми вегирдембируьт э руз ю энжэгъ е чорек гирвенке сие жапуре нун. Оммо жуьргІэт эн одомигьо, шегьере гъэлхэнд дошдегоргьо, гьечи гужлу бу, боворини, имиди ве дусди энугьо эри хуькуьмет совети гьечи муьхькем, сэхд бу, дуьшмени энугьо э гъэршуй девлетмендгьо гьечи эловлу бу, ки и те бинебугъоз ерэгълуь бируьтгьо келе гъушунгьой белогвардейцгьо э угьо вероморе недануьсдуьт. Дуьшменгьо э гъэд согъ шеш мегь ченгъэде хьэрекет сохдуьт шегьере эри вегирде, оммо угьо эхир-эхириш э кумеки эн тозе оморе полкгьо, батальонгьой эн Красная Армиеревоз дербедогъун сохде, пертово доре оморут.

Шегьер азад биренге эз секонен белогвардейцгьо Яков Кукулиев сер гирдени эри кор фэхьлеети сохде, э бебешу кумеки сохде кифлете эри дошде. У кор сохдени э онгурбогъгьо: бил зерени, тегьенг буррани, вечирени пусд, черм дебогъ сохдени. ГьейсэгІэтиш э энгуьшдгьой дес эну вемундет жиге гъэбергьой сухде эзу вэхдевоз, кейки у гІэил гьисди, фэхьле гьисди э хьэкевоз черме дэхсунде, муй энуре темиз сохдембу.

Э омбаре гІэилгьо-тойгьой хуьшде гуьре Яша Кукулиев соводлуь бу. У гозит, книг хундембу. Уре хэбер бу э вилеет гирошде коргьо, гъозиегьо. У дануьсде хэбергьоре ихдилот сохдембу эри гІэилгьо — хьэрмэхьгьой хуьшде.

Белогвардейцгьо, дуьшменгьой революция, угьо э хэлгъ сохде гужгьо, зулумгьо, игидиети ве гьинорменди эн гъэлхэндчигьой шегьер Кизляр э гъэршуй энугьо, тозе гъонунгьой эн тозе хьуькуьмет Совети — гьемей эни коргьо кумеки сохд э жовоне Яков Кукулиев эри хуб верасире киниге дусд, киниге дуьшмен эн жофокеше одомигьо, эн дусди миллетгьо, эри гирде жигей хуьшдере э жергей женгсохгьой совети эри тозе зиндегуни. Гьечи э 1921 сал у чордегь сала гІэил дерафдени э жергей комсомол. Эз се салиге бэгъдо жовонгьо — комсомолгьой эн Кизляр вихденуьт Яша Кукулиева рэхьберчи — секретарь хуьшде. Э 1924 сал Яков Авнилович кор сохдени зав. эн орготдел окружком комсомол эн Кизляр. Эзунжо уре чуьн еки эз божорене, активлуье корсохгьой комсомол бюро эн обком комсомол Догъисту фирсорени эри кор сохде э Кайтагский округ. Инжо уре э 1927 сал вихденуьт секретарь эн Кайтагски окружком комсомол.

Кайтагский округ увэхди бу еки эз келе округгьо э республика. Э и округ дерафдембируьт хоригьо, дигьгьой эн исэгІэтине Кайтагски, Дахадаевски, Табасарански ве Ленински районгьо. Вэхдгьош четине вэхдгьо бируьт, омбардеки хэлгъгьой Догъисду лап э косиби, четини зигьисдембируьт. Ини э 1928 сал 38 процент ранжбергьой Догъистуре е мол корсохи небу, 46 проценте энжэгъ е мол зиёдте небу. Бируьт ижире одомигьош, неки мол, не е тике хориш уре небу. Унегуьре омбаре батракгьо, косибгьо э дигь межбур бируьт эри вегирде э киро эз кулакгьо неки мол, инвентарь ве гьемчун хори эри мэхьсуьл кошде. Сер зиёди куьгьне гІэдотгьо, дивэгІгьо гьеле гужлу бируьт э гъэд хэлгъ, омбаре одомигьо э зир илгьом дин-догІод дебируьт. Коммунистгьо, комсомолгьо э дигьгьо кем бируьт. Гъувот ве хозяйствой кулакгьо гьеле гужлуь бируьт. И овхьолет келе четинигьо гІэмел овурдембу эри гировунде э зиндегуни тозе гъонунгьо ве порядкагьоре. Эри хуте сохде одомигьоре э рэхь тозе зиндегуни, хуб верасунде э угьо плангьо ве метлебгьой партиере эри хубе ешемиши эн хэлгъ еки эз лап келе четинигьо увэхди бу десхэтсуьзи, соводсуьзи эн омбардеки одомигьо. Рэхьберчигьой комсомолгьой эну салгьо гьемише э ёр хуьшде гирдембируьт гофгьой эн Ленине, комики гуфдиребу: «... те кейки э вилеет гьисди ижире овхьолет, чуьн десхэтсуьзи, омбар четини эри гуфдире эз товун политикей тербиеи...»

Эри э жиге овурде и бирмуней буьзуьрге серворе Кайтагски окружком комсомол э рэхьбери Яков Эвнилевоз э желдиревоз сер гирд эри гъовхо берде э десхэтсуьзиревоз, соводсуьзиревоз. Кумек бире эри партийная организация, окружком комсомол гуьрд сохд учительгьоре э гьеме дигьгьой эн округ эри вомухте, хуте сохде хунде ве десхэт нуьвуьсде соводсуьзе мердгьо ве зенгьоре, зевер сохде культурни ве политически гъонежэгъи энугьоре. Комсомолгьо бируьт гьемчун боворинлуье кумекчигьой партия эри кумеки сохде э комитетгьой ранжбери, гирд сохдеи ранжбергьоре э кооперациягьо, гъэлхэнд дошде мейл ве хэйр эн косибе ранжбергьоре. Э омбаре дигьгьо партийни ячейкегьо небируьт. Унжо гьеме коргьоре э товун тербие дореи, агитация гировундеи серберэхьи сохдембируьт комсомолгьо.

Оммо тозе гъонунгьо, тозе чореленмегьо э четиниревоз гирошдембируьт. Кулакгьо ве гъуллугъчигьой дин-догІот хьэрекет сохдембируьт дургуне хьэшогьо эри лов сохде э гъэд хэлгъ эз товун гъонунгьой Советски власть, эн плангьой эну эри колхозгьо гуьнжундеи, эз товун зенгьоре э кор жэгІмиети куьнд овурдеи. Угьо хьэрекет сохдембируьт гьемчун эри дешенде хуьшдере э сельсоветгьо ве де идорегьойге, эз дорун вечарунде угьоре, э пушой чум жофокеше ранжбергьо хуьрд сохде хьуьрмет энугьоре, бурра боворини, имиди энугьоре. Кулакгьо ве зирдуьмигьой энугьо метлеб ишуре эри э жиге овурде дуьшменгьо неки гьелебулеш гирдембируьт, оммо эз пэхьники небуге э очугъи куьшдембируьт партийни, комсомолски ве советски корсохгьоре, активистгьой дигье. Э вэхд коллективизация э Догъисту кулакгьо ве зирдуьмигьой энугьо куьшдебируьт 32 зенгьо-духдергьоре — активистгьоре.

Яков Эвнилович Кукулиев ихдилот сохд эриму эз товун ижире гъозие, биребугьо э Кайтагски район ю секретарь эн окружком комсомол бугьо вэгІдо. Весал 1928 сал э тапшуьрмиши эн окружной партийни организациеревоз у гировундебу собранией жэгІмете э дигь Харбук эри вихде сельсовете. Э и собрание хьозур биребируьт неки косибгьой дигь, активистгьой энугьо, гьемчун кулакгьой эн дигьиш. Э вэхд собраниере гировунде еки эз кулакгьой дигь зе э тапинжеревоз е активисте, комики вэхуьшде гоф сохдебу э гъэршуй эн кулак, кейки уре воисдембу зирдуьми хуьшдере эри гировунде сельсовете э вихдеки.

— Оммо, — мугу хьовир Кукулиев, — не гуниле, не терс дореи эн дуьшмегьо, не хьэшегьо, дургунигьой эн кулакгьо, дуьшменгьой Советски власть э иму, э комсомолго, э коммунистгьо кори нисе сохдембу, нисе поюндембу имуре эз рэхь иму эри кумеки сохде э хэлгъ эри берде угьоре э рэхь тозе зиндегуни.

Омбаре хубе коргьо гировундебу Яков Эвнилович у секретарь эн окружком комсомол гьисди. Унегуьре 50 сали комсомол биренки комсомолгьо — жовонгьо фирсоребируьт эри эну телеграмма келе шолуми доре эри эну, согъбоши гуфдире эзу эри хубе сохде коргьой эну э комсомол, эри хэлгъ.

Еки эз лап шоре, келе гъозие э зиндегуни эн Яков Кукулиев бу руз, кейки э июнь 1928 сал вегирдебу уре э партия. Гье у вэхдигьо уре наздегь сале жовоне куке норенуьт зав. эн отдел Окружком партия.

Э республикайму у салгьо эз сал бесал эдембу хубе дегишигьо гирошде, экономикайму эдембу пушово рафде. Унегуьре республикаре герек бу неки жур-бежуьре сенигІэткоргьо, оммо гьемчун образованни партийни корсохгьош. Э 1929 сал Бюро обком партия фуьрсорени Кукулиева эри хунде э Масков э КУТВ (Коммунистически университет хэлгъгьой эн Восток).

Бireки студент эн КУТВ Кукулиев бэхш вегирдени э общественни коргьо. У бу рэхьберчи эн агитгруппа э тормозный завод, эжеки корсохдембируьт ижире пушолуье фэхьлегьо, комигьоки э ерэгъэвоз женг бердебируьт э гъэршуй падшогьети э баррикадегьо э 1905 ве 1917 г.

Э Кутве э хундеки у шиновусдебу Ярославскире, Крупскире, Семашкаре — ведилуье корсохгьой эн партиере. Чуьн еки эз хубе, зиреке студентгьо, верасдигьо университете, ЦК ВКП(б) фирсорени хьовир Кукулиеве э состав пропгруппей ЦК ВКП(б) э Узбекистан. Ини э пушойме удостоверенией эну эз товун э хубе бирмунигьоре верасдеи эну, э комики нуьвуьсде омори гьечи:

«И удостоверениере бирмундегор хьовир Кукулиев Я. А. гьисди член эн Ферганский пропгруппей ЦК ВКП(б).

Секретарь ЦК ВКП(б) Постышев».

Э 1936 сал коммунистгьой эн Фергане вихденуьт хьовир Кукулиева секретарь эн Ферганский комитет партия. Э де рэхьберие корсохгьой Узбекистаневоз Кукулиев дорени омбаре фегьм, гъувот ве данани хуьшдере эри гужлу сохде хозяйствогьой колхозире, совхозгьоре, бегьем сохде производственни плангьоре, тербией коммунисти доре жофокешгьоре, кумеки сохде э зенгьо эри хилос бире эз илгьом дин-догIот, эз есири эн куьгьне гIэдотгьо. Се сал гирошде бэгъдо Яков Эвнилович гирошдени э преподовательски кор. Э 1940 сал Высшая Аттестационная комиссией министерствой высшая образование дорени уре ученое звание доцент эн кафедрой марксизм-ленинизм.

ДовгIо сер гирде оморенге Яков Кукулиев бирени комиссар эн полк. У э гъушунгьоймуревоз берде женг э гъэршуй талавурчигьой фашисти верасдени довгIоре э куьндигьой шегьер Прага. Эз хотур э гьинормендиревоз э довгIой Ватани бэхш вегирдеи синей энуре ярашмиш сохденуьт е ченд орденгьо ве медалгьо. ДовгIо верасде бэгъдо Кукулиев кор сохдени заведующий кафедра эн партийни школа ЦК КПСС э Догъисту, песде зав. кафедрей эн Историей партия э Университет.

Яков Эвнилович Кукулиев персиональни пенсионер союзини. У гьейсэгIэтиш кор сохдени э кафедрей историей партия э Университет, тербие дорени студентгьоре, бэхш вегирдени э собранией жовонгьо, ихдилот сохдени эри энугьо эз товун игиде коргьой комсомолгьой эн бисдимуьн салгьо, чуьтам э вэхд довгIо жовонгьойму, солдатгьо ве офицергьойму женг бердетге э дуьшменгьоревоз, жун ишуре норетге эри Ватан, эри азади ве хушбэхди эн хэлгъ, огол зере жовонгьоре эри нишоне вегирде эзугьо.

Ме чендбо бирем э хуней Яков Кукулиев, шинох бирем э кифлет энуревоз. Зен эну — духдир Мария Антоновна уш шуьвер хуьшдере хуно бири э довгIой Ватани. Ченд бо у э вэхд фашистгьо эз гьово бомбегьо э шендеки Мария Кукулиева операция сохди э фронт яралуье солдатгьо, офицергьоймуре. Келеи духдер Кукулиев Света кор сохдени э Дагестански педогогичестки институт, гьемиге хундени заочно э аспирантура. У гьейсэгIэт эдее нуьвуьсде диссертация. Ченд салгьо у кор сохди э шуьвер хуьшдеревоз, хубе патриот советиревоз, дуьруьсде коммунистевоз Лачиневоз э вилеетгьой Малия ве Конго, хунди гIэилгьой эни африкански вилеетгьоре э школагьо. И келе символични кори: хуьшдени Кукулиев, комики ингъэде сал гIуьмуьр хуьшдере дори эри комсомол, партия, эри идеал коммунисти, интернационалисти, песде духдер эну э дуь эз зир муьрс эн колонией империалисти хилос бире африкански вилеетгьо омори эри хунде гIэилгьой энугьоре. Чуьклеи духдер эн Кукулиев Таня кор сохдени э техникум, кук эну Валерия инжинер — строители.

Яков Эвнилович гьейсэгIэтиш гъовхобери э фронт. У идеологически фронти, эжеки у дорени гьеме эшгъ дуьл хуьшдере, гьеме гъувот, фегьм ве данани хуьшдере, чуьн лоигълуье патриот, жоборде коммунист — ленинец ве холисе интернационалист дире э и гIэсуьлменде кор гьэгъигъэте метлеб эн зиндегуни хуьшдере.

Нисон Гилядов

ЖЕЙЛЕ НИБОШУМ ЭЗ КОМСОМОЛ...

Бирени ужире одомигьо, дуьл комигьоки гьич пир нисе бире. Э гІэрей хэлгъ ишму ченбо вохурдейт э угьо, оммо нисе дануьсденуьм думит сохдейтге э товун зиндегуни энугьо, куьнд шинох бирейтге э угьоревоз, дирейтге угьоре э корхоне, э кор хьуькуьмети енебуге ишму кор сохдейтге э угьоревоз, гье белки куьнд бирейт э угьоревоз, дуьргердо, э беди енебуге э межлуьс. Дуьл ужире одомигьо гІошири, фирегьуни ве очугъи, угьо гьисдуьт бэхшвегиргьой гьемме коргьой жэгІмиети ве хьовири, чуьн куьнде одоми. Э иловлей энугьо гьеммише гуьрд биренуьт одомигьо ве угьош э фирегьуне дуьл хуьшдеревоз жугьоб доренуьт э фикиргьой эни одомигьо.

Сифет эн ужире одомигьо очугъи, ловгьошу хэнделуьнуьт эри дусдгьо ве сэхдуьт эри дуьшме. Десгьошу гьеммише э кор деруьт ве эз е кориш нисе терсеринуьт. Гьемме коргьо ве сергуьрдеигьоре угьо э эшгълуьи хуьшдеревоз гъувот доренуьт ве дебиренуьт э пушолуье жергегьой корсохгьо.

Э еки эз ужире одомигьоревоз шинох бирем ме э гирошдебугьо Гьеммесоюзие гуьрдлемей комсомолгьо э пойвокугьо духденигьо фабрик Буйнакск. Э президиум гуьрдлеме э имуревоз нуьшдебу е огьиле зен. Ме э хьэвеслуьиревоз дениширебируьм э у, чуьнки э иловлейму нуьшдебу гьемме жовонгьо.

— Кини и зен, — пуьрсируьм ме эз серну́ьш комитет жигеи фабрик Михаил Шубаев.

— О, и зен рэхьбирмуй жовонгьой фабрики. Рашидова Зоя Пейсаховна. Иму хьисоб сохденим уре гІуьзетлуье комсомолкейму. Зоя Пейсаховна гирошди лап гІуьзетлуье рэхь жофоире, чуьн лап куьгьне корсох фабрик. Ме э жигешму бире, шинох мибисдоруьм э уревоз, — мугу эз ме Михаил.

Гье э и вэхд гоф вегирд Зоя Пейсаховна.

— Имбуруз иму шиновусдим омбаре тэгІрифлуье гофгьо э товун коргьой жовонгьой фабрик, оммо э гІэрей эну гофгьо жиге офдуьт эри хуьшде усоле гофгьош эз товун кемсуьгигьо, деруьтгьо э кор идорей комсомоли фабрик. Мере воисдени пуьрсире эз жовонгьойму, эз коминжо ведироморе и кемсуьгигьо?.. — Гене омбаре герекие гофгьо гуфди Зоя Пейсаховна эз товун коргьой жовонгьо. Имуре нисд унгъэде жиге эри ихдилот сохде гьеммере. Не у кор унгъэде герекиш нисд. Мере энжэгъ воисдени бирмунум э ишму, гІэзизе хундегоргьо, э чуьжире тегьеревоз гоф сохдембуге Зоя Пейсаховна, чуьнки хубте миварасунуьм э ишму хосиет энуре.

Э эхир гоф хуьшде Зоя Пейсаховна мугу:

— Комсомолгьой фабрик гьич фурмуш ние сохут чуьжире гІуьзетлуье рэхьэ гирошдиге комсомолгьой вилеет иму, чуьтам угьо гьеммише дебиретге э суьфдеи жергегьой гъовхобергьо, э суьфдеи салгьой хьуь-

куьмет Совети, колхозгьо гуьрд сохде оморебугьо вэгІдо ченд гІуьзетлуье ферзендгьой комсомол куьшде омори эз дес гІоширгьо, омбаргьой энугьо норет жун хуьшдере э довгІой ватани. Эй ме оморенигьо, герек нисд шуморде гьемме гІуьзетлуье коргьой комсомолгьоре, чуьнки ишмуш дануьсденит эз товун энугьо, оммо и коргьоре фурмуш сохдеш гІэмел ниёв.

Жовонгьо ве комсомолгьой фабрик гъувот доре хубе нишонегьой комсомолимуре, биё буьлуьнд сохут хэйрлуьи жофоире ве верзуьшлуьи корире. Гьер руз биё жофо кешу эз дигьне хубте.

Эге мивиниритге э чуь эшгъэвоз, эз дуьли руй биреге у э кин жовонгьой фабрик, э ёр овурде гІуьзетлуье нишонегьой комсомолгьой Советире ве чуьтам э товуш доре чумгьоревоз гуш веноребуьруьтге э у жовонгьо, ишмуре омбар хьэз миомо эз гоф сохдей Зоя Пейсаховна ве ишму эз суьфдеи гилеревоз бовор мисохдит э гьер гоф ве огол зереи эну, мигуиге согъэ гІуьмуьр шинохденит уре.

Ме э тигъэтиревоз дениширебуьруьм э Зоя Пейсаховна. Э пушой ме поисдебу е лэгъэре огьиле зен. Оммо дениширенге э и гьинорменде зен, гоф сохдебугьо э эшгълуьиревоз, ишму гьич нигуфдирит, ки э пушошму шасд сале одомини гуфдире.

Гьеммей хосиет Зоя Пейсаховна веди бирени эз тегьер гоф сохдеи ю ве рэхьэ рафдей ю, веди бирени у гьисди хубе рэхьбирмуй жовонгьой фабрик чуьн секретарь идорей коммунисти эн цех ве хосиет эну, комики куьнди эз жовоне дуьлгьой комсомоли.

Гуьрдлеме лов биренге, ме куьндте шинох бисдоруьм э Зоя Пейсаховнаревоз, чуьнки мере лап воисд ихдилот сохум эз товун эну.

... Те пойвоку духденигьо фабрик сер гуьрде кор хуьшдере э шегьер энжэгъ дебуьруьт хьофд-хьэшд чекмечигьо ве э куьнди чордегь пустгьоре гъуьч сохденигьо корсохгьо, оммо гьеймогьой э фабрик энжэгъ э е руз духде оморени экуьнди пенж гьозор жуьфт пойвокугьо.

Пойвоку духденигьо фабрик сер гуьрди кор хуьшдере э сиимуьн салгьо. Гье э у вэхд, э 1934-муьн сал, э инжо э кор дарафди Зоя Пейсаховна. У бу вэхд, кейки кор фабрик суьфделе э гуьнжо оморебу, оммо гъэрдхунди хуьшдере фабрик гьеле бегьем нисе сохдембу, чуьнки кемсуьгигьо гьеле омбар бируьт.

Пушой э кор дарафде Зоя Пейсаховна хундебу э факультет тербиедорегоргьо, комиреки хьуькуьмет Совети суьфдегьо вокурдебу эри фэхьлегьо. Оммо у гьишдебу хундеи хуьшдере эз сеимуьн курс. Зоя Пейсаховна хундеи хуьшдере гьишдигеш, оммо э дуьл эну гьеммише зигьисди тербиедорегор, вомухдегор ве рэхьбирмуй жовонгьо. Эз суьфдеи рузгьо, кейки у дарафди э кор, Зоя Пейсаховна бирмунди хуьшдере чуьн сарафменде ве гьинорменде корсох ве эшгълуье комсомолке.

Эз товун рэхьбирмуй хуьшде, комики вомухдебу уре э сенигІэт хуьшде, Зоя Пейсаховна мугу: «Ме офдоребируьм э ки лап хубе одоми. Рэхьбирмуй ме бу дананменде усдо ве рэхьмедуьле одоми, комики кор хуьшдере сохдембу эз дуьли ве эри гье гьечу кор сохде вомухдембу шегуьртгьой хуьшдереш».

Гье белки эзу хотур Зоя Пейсаховна э гъэриш е мегь зурие тегьер хуте бири сенигІэт хуьшдере. Те 1940-муьн сал Зоя Пейсаховна кор сохдени э фабрик. Эзунбэгъдойге у рэхьбери сохдени кадргьоре э шегьерие комитет КПСС. Оммо се сал бэгъдойге Зоя Пейсаховна хосдени фуьрсуь гуфдире юре гене э фабрик эри э гуьнжо овурде коргьой энуре.

Дегь сал эз довгІо бэгъдо Зоя Пейсаховна кор сохдени секретарь партбюрой фабрик. Эзунбэгъдойге уре норенуьт рэхьбер дуьимуьн цех, эри гужлуь сохде кор эни цехе.

Хубе усдо, куьгьне корсох партиеи, Зоя Пейсаховна зурие тегьер э гуьнжо овурде коргьой цехе ве гІэре не доре гировундени э цех жуьрбежуьре коргьо, гьемчуьн гужлуь сохдени коргьой комсомолгьо ве жо-

вонгьой цехе. Эз и вэхдевоз у сер гуьрдени кор хуьшдере чуьн рэхьбирмуй жовонгьо.

Э 1965-муьн сал, э гІуьзетлуье гуьрдлеме, рэхьбергьой фабрик, хубе гъимет доре кор Зоя Пейсаховнере, э гІуьзетевоз рэхь сохдени уре э пенсия. Гье э и гуьрдлеме доренуьт уре бэхш-ёровурди сэгІэт суьрхи ве хосденуьт эзу бурав гуфдире э форигъэти вегирдеи. Оммо Зоя Пейсаховна мундени э фабрик ве хосдени гировуну гуфдире юре э е кориге.

— Ме думит сохдум эри ме, ки гереки вокурде рэхьэ эри жогьилгьо, угьо биё хуте бу ве дануь гьемме тегьергьой корире, чуьнки себэхь-себэхьине руз угьо биё рэхь беруьт гьеммей эни коргьоре.

Зоя Пейсаховна гирошдени э сенигІэт технологи гье э у цех. У вомухдени жовонгьой цехе эри зурие тегьер кор сохде ве дорени угьоре хубе герекие несигІэтгьо. Э жовонгьоревоз Зоя Пейсаховна гоф сохдени неки чуьн келете хьовир, оммо чуьн сугъде дедеш. У гьеммише гуьрдени хьуьрмет энугьоре. Э хьэрекети энуревоз э фабрик, э цех гировунде оморени рафдеигьо э де шегьергьойге, шевгьой форигъэти, жуьр-бежуьре коргьо ве диеш, э комигьоки хуьшдени Зоя Пейсаховна бэхш вегирдени чуьн жовон э гІэрей жовонгьо. У хуб варасире зугьун жовонгьоре, метлебгьой энугьоре, чуьнки юш бэхш вегирдени э зиндегуни энугьо, чуьн куьнде хьовир.

— Ме дануьсденуьм Зоя Пейсаховнере э куьнди бисд сал, — мугу парторг фабрик Роман Давыдович Багры, — чор сал эзугьо у бири секретарь комитет комсомоли фабрик. У бу вэхд, кейки Зоя кор сохдембу чуьн рэхьбер герекигьой пойвокугьоре хьозур сохденигьо цех фабрик. Мере воисдени гуфдире, ки увэхд Зоя Пейсаховна бу лап активлуье комсомолке. У бу бэхшвегир гьемме коргьой комсомоли. Иму э гІуьзетевоз огол зерембирим уре «комсомолкейму».

Бэгъдовой дуьваздегь сал, кейки мере гене фуьрсоребируьт э фабрик, суьфдеи одоми, комики вохурд э чум ме бу Зоя Пейсаховна. У бу гье гьечу жогьил, чуьтам мундебуге э ёр ме. Гье гьечу зурие тегьер эдембу рафде рэхьэ ве чуьн жогьиле одоми у гьер коре сохдембу зурие тегьер, э эшгъ комсомолиревоз.

Э 1943-муьн сал, э гурунде вэхд довгІо, э фронт миёсдуьт рафде десдей жофокешгьой Догъисту э бэхшгьоревоз эри гъовхобергьойму. Зоя Пейсаховна хосдени юреш фуьрсуьт гуфдире э и десдеревоз.

— Эри ме гурунди эри офде ужире гофгьоре ве ихдилот сохде э чуь шориревоз вохурдетге э иму солдатгьо, комигьоки гъовхо сохдембируьт э Крым. Э гІэрей энугьо дебу догъистонигьош. У руз гьэгъигъэте мигІиде хуно бу эриму ве лап хуб мунди э ёр ме.

ГьейсэгІэтиш Зоя Песаховна омбаре коргьой жэгІмиетире гировунде. У секретарь идорей партиеи дуьимуьн цехи, сернуьш совет зенгьой фабрики, эшгълуье пропагандисти. Эри гировунде политзанятиере гереки лап хуб хьозур бире, омо э салгьой Зоя Пейсаховна и кор асант нисди. Неденишире э и коргьо у гьер гъуллугъэ, комиреки тапшуьрмиш сохдени э у рэхьбергьой фабрик, сохдени э эшгълуьиревоз те эхир. У гьемчуьн кумеки сохдени э рэхьбер цех, э усдогьой цех, э гьер корсох, чуьнки у лап хубе тегьер дануьсде гьемме технологией сенигІэтире.

И чуьл се сали э эшгълуьиревоз эдее кор сохде Зоя Пейсаховна. Эзже оморе ингъэде гъувот и огьиле одомире эри э рэхь берде гьеммей эни коргьоре? Чуь кумеки сохде э у? Э Зоя Пейсаховна кумеки сохдени гьеммише жовон гьисдигьо эшгълуье дуьл ю.

ГЬЭГЪИГЪЭТЕ СЭХЬИБ

Э кифлет Циткиловгьо дебу пенж гІэилгьо, вомухдеи ве дошдеи комигьоки вомундебу э сер тэхьное дедешу, комики кор сохдембу э партал бофденигьо фабрик э нум «Гъирмизине астара». Овхьолет

зиндегуни кифлет лап четин бу. Э гурунде гиснее вэхд довгIо пуч биренуьт се гIэил энугьо. ДовгIо варасде бэгъдо, деде э дуь гIэилевоз оморенуьт эри зигьисде эз Буйнакск э Махачкала.

Чуьклеи — Циткил, хьофд класс школере варасде бэгъдо, хундеире гьишде, дарафдени э кор э модельни пойвокугьо духденигьо фабрик. Уре воисдембу гьем сенигIэт хуте бу ве гьемиге кумеки соху э дедешу.

Гьер одомиш, эри ме оморенигьо, дануьсдени чуь гурундиге сенигIэт пойвокудух ененге «чекмечи», чуьтам гуфдирембуге суьфдегьо. Омо Циткил Циткилович э кор дарафдебугьо вэгIдо гьеле гьич кор десире не сохдебу ве эзу хотур и сенигIэт бу дуьвойне гурундте.

Вэхд эз вэхд гирошде бэгъдо, муьхькем бireки дес жовоне корсох ве у расирени э хубе барасигьо. И вэхд дананигьо, комигьореки у вегирди эз ветерангьой фабрик усдогьо Белоусов ве Магомедов, доренуьт хубе софошуре.

— Гьеммере чуь ме дануьсдемге, ме хуте бирем эз усдогьой ме, — мугу э товун суьфдеи рэхьбирмугьой хуьшде, бисд хьофд сал бэгъдо, рэхьбер пойвокугьой зенуне духденигьо цех Циткил Циткилович. — Гьеймогьоиш ме э хьуьрмет гирдеиревоз э ёр овурденуьм угьоре, чуьнки ме неки вегирдем эз угьо данани усдоетире, гьемчуьн угьо вомухдет э ме чуьн э жовоне корсох чуьниге дисциплиней жофои ве чуьтам буьлуьнд биё гердунуге одоми нум фэхьлере...

Ки дануьсде гьебелки гье эзу хотур, жергегьой лешгер Советире гъуллугъ сохде бэгъдо, у е минутиш думит не сохде эже буравге эри кор сохде, гене вогошдени э фабрик, эжеки уре, гIэзизе баларе э дусде кифлет хуьшде вогошденигьоре хуно, гъобул сохденуьт э жергегьой хуьшде корсохгьой фабрик.

У рэхьэ, комиреки бирмундет э у Белоусов ве Магомедов, Циткил Циткилов э гIуьзетевоз гирошди у вэхдиш, кейки рэхьбирмугьой эну дур бируьт эз у, э солдати гьисдикиш. Э лешгер Совети Циткил гъуллугъ сохдембу э жергегьой гIуьзетлуье флот дерьёгьи. Унжош у э верзиренировоз э жиге овурде нум отличник данани политикеи ве хьозурлугъи гъэлхэндире ве гьемчуьн нум старшинай дуьимуьн статьяре.

Э хуне вогошденге, гьеме шеш руз форигъэти вегирде бэгъдо, у вогошдени э фабрик ве инжо, чуьн хубе сенигIэткор дарафдени эри кор сохде э тозе модгьой пойвокугьо духденигьо цех. Тозе модгьо, комигьореки у гуьнжуьндени э хьовиргьой кори хуьшдеревоз э еки, е ченд гъобул сохде оморенуьт э художественни советгьой Масков ве Ростов. Э 1964-муьн сал эри жоборде жофо ве чуьн хубе усдо — рационализаторе Циткилове доре оморени Орден Знак ГIуьзети ве эз е салиге бэгъдо, медаль «Эри жоборде жофо э гIуьзет 100 сал биреи эз руз хьэсуьл оморен В. И. Ленин».

Омо чендгъдеш хубе усдо бугеш Циткилов, гьеммише у хьэрекет сохди эри зевер сохде данани хуьшдере. Э 1973-муьн сал рэхьбергьой фабрик норенуьт уре усдой пойвокугьой зенуне духденигьо цех.

Гье у сал у рафдени эри хунде э курсгьой усдогьо ве рэхьбергьой цехгьо э Кострома. Э 1976-муьн сал у гене рафдени э курсгьо эри зевер сохде данани сенигIэт хуьшдере э Киев. Усдо бире бэгъдо, у норени э пушой хуьшде буьлуьнде гъэрдхундигьо. У ченд гилеш гуфдиребу: «Ме лап хуб варасиренуьм, ки усдой цех норенуьт энжэгъ хубе сенигIэткоре ве одомире, комики мидануь бирмунде дузе рэхьэ э усдогьо ве де фэхьлегьойге, кумеки мисоху э угьо эри хубте дануьсде гьемме герекигьой корире. Эзу хотур ме хуьшдени меш биё дануьм гьер коре эз гьемме тараф ве неки дануьм ве лап хуб шинохум мошингьореш. Эз елойге, э цех деруьт ченд жовоне фэхьлегьо ве ме э кумеки кугьне усдогьой цехевоз биё бирмуним э угьо дузе рэхь жофоире, хуте сохим э дисциплиней жофои, дим герекие данани кори ве диеш».

Гье у вэхд Циткилов Циткил ве Умаханов Максим, комики гьеймо-

гьой гьисди главни инженер ве парторг фабрик доренуьт ченд рационализаторски меслэхьэтигьо, хэйрлуьи комигьоки бирени лап келе.

Э кор венгесде оморенуьт ченд тозе тегьергьой кори ве дегиш сохде оморенуьт ченд станокгьо.

Гуфдире гереки, ки э цех э комики кор сохдени Циткил Циткилович экуьнди гьемме мошингьо тозегьоют. Омо э е куьнж цех поисди куьгьне мошин.

— И эз куьгьне девр мундигьо станок чуь сохде инжо? — Пуьрсируьм ме эз Циткил Циткилович э хэндеревоз.

— И куьгьне мошин шенде оморебу. Омо е вэхд ме э Максим Магомедовичевоз меслэхьэти сохде, норим эриму, ки екем дегиш сохим деталгьой энуре ве гуьнжуним уре эй вогосунде добонгьой пойвокугьоре. Э и коревоз иму чуьтам гуфдиреге урусгьо — дуь хэрегуше гье ебо зерейм. Эз ело э кор венгесдейм куьгьне, герексуз хьисоб сохде оморебугьо станоке, эз елейге дорим тозе рациональни меслэхьти эри добонгьоре э клеевоз вогосунде э пойвокугьо, омо суьфде добонгьо вогосунде оморембируьт э мих зереиревоз, у бу кор деси.

Оммо сеимуьнеш гуюм. Угьо э и коревоз хилос сохдет фэхьлере эз добонгьой пойвокугьоре мих зереи ве кем сохдет кор десире.

Шинох бире э Циткил Циткиловичевоз эз дуьли гъобул сохде уре, одомире воисдени э гьеммееки верасунде, чуьжире одоминиге у. Фикир сох, гIэзизе хундегор, чуь одоминиге у, кейки винире э мемзуьл фабрик куьгьне станоке, у сэхьибе хуно, думит сохдени чуь хэйр, гене гIэмел миёвге вегирде эзи куьгьне станок.

Рэхьбергьой фабрик, хубе гъимет доре данани ве сэхьибисохи Циткилове, э 1976-муьн сал норенуьт уре — одомире, комиреки нисд данани инженери — рэхьбер эн цех. Рэхьбер цех бире бэгъдо, эн суьфде Циткилов сер гирдени эри дузе тегьер гуьнжуьнде бэхьс социалистире э цех ишу ве венорени гьемме хьэрекетигьой хуьшдере э сер эни кор. У э тигъэтиревоз дениширени дуз бэхш сохде биёв гуфдире премиягьо, неки э кор фэхьлегьо, гьемчуьн э дисциплиней жофои энугьо гуьре, чуьки кумеки сохдени эри буьлуьнд сохде дисциплиней жофои фэхьлегьоре. Гьемчуьн э гуьнжо овурде оморени гировундеи бэхьсе эри нум «хубе сенигIэткор». Э цех энугьо деруьт дуь бригадегьо, гьерки эз чуьл одомигьо, пойвокугьоре э гъолуб донеренигьо ве духденигьо. Гьердуьй эни бригадегьо деруьт э бэхьс социалисти дуь э екиревоз. Э бэхьс социалисти дуь э екиревоз деруьт гьемчуьн жейлее корсохгьош.

Эз Циткил Циткилович рэхьбер цех норе оморе вэхдевоз Гешденигьо Гъирмизине гIэлем фабрик, комики эри барасигьой гьер квартал доре оморени пушелуье цехе, е гилеш не ведарафди эз цех энугьо.

И барасигьо гьисдуьт барасигьой фабрик, корсохгьой цех ве гьемчуьн барасигьой рэхьбер цехиш. Э гьер бараси — келе бисдоге, енебуге чуькле — одоми расирени э хьэрекети хуьшде гуьре. Омо Циткилов Циткил Циткилович гьеммей гIуьмуьр хуьшде эдее хьэрекет сохде эри гьер сэгIэт, гьер руз, гьер орине зиёд сохде барасигьой кори хуьшдере ве рэхьберде цехе, чуьн гьэгъигъэте сэхьиб эну.

Е ченд мегь гирошде бэгъдо эз ме и очерке нуьвуьсде, ме дирируьм Циткилов Циткил Циткиловиче э выставкей барасигьой хозяйствой хэлгъи республикейму, комики вокурде оморебу э Махачкала э гIуьзет 60-сали Буьзуьрге Октябрь. Э и выставке э е жерге э лап хубе молгьо, сохде оморенуьтгьоревоз э республикейму: э мошингьо ве станокгьой Махачкала, Дербенд, Каспийск ве Кизляревоз, художественни молгьой Унцукуль ве Кубачиревоз, холигьо, шоробгьо ве коньякгьой Дербендевоз ве ченди-ченди жуьр-бежуьре молгьойгеревоз вебируьт пойвокугьой фабрик модельни пойвокудухи фабрик Махачкалеш, эз комигьоки омбардеки бируьт пойвокугьо духде оморетгьо э цех, рэхьбер комики гьисди Циткил Циткилов.

СТАТЬЯГЬО

Галина Мусаханова,
кандидат гIилмгьой филологи

Э КИН ПУЬРСУЬШ ХЬЭСУЬЛ ОМОРЕИ ЛИТЕРАТУРЕЙ СОВЕТИ ТАТИ

Гьеммише э товун литературей тати гоф вероморенге эн суьфде гирде оморенуьт нумгьой мэгIлуьмлуье нуьвуьсдегоргьой тати Миши Бахшиев ве Хьизгъил Авшалумов. Кими вэхдгьо гирде оморени нум Донил Атниловиш, комики омбардеки стихигьой хуьшдере гуьнжуьнди Келе довгIой Ватани варасде бэгъдо.

Литературей татире хуб шинохдегоре одмигьо гирденуьт гьемчуьн нумгьой шогьир тати Монувэхь Дадашеве, комики нори жун хуьшдере э Келе довгIой Ватани ве Юно Семёнове.

Э нумгьой энугьоревоз бенди гьэгъигъэте параменди литературай тати. Угьо э верзирениревоз жиге гирдет э историей согъэ литературей Догъисту. Гьеймогьой, меселен, божэхьэт мибу гирдеге нум гьеймогьоине литературей Догъистуре очеркгьо ве ихтилотгьой М. Бахшиев недерики енебуге килитлемее ихдилотгьо ве новеллагьой Хь. Авшалумов недерики. Э гьеймогьоине вэхд гирде оморенуьт гьемчуьн нумгьой тозе нуьвуьсдегоргьой тати Сергей Изгияев, Михаил Дадашев, З. Семендуева, Беньямин Сафанов, ве чендигьойгеш. Бэхш хуьшдере э кор параменди литературей тати дорет де нуьвуьсдегоргьойгей келете поколениией татиш, э товун комигьоки э гьеймогьоине хундегоргьо лап кем мэгIлуьми.

Неденишире э у кор, ки критикей гьеймогьоине дорени фикире э сер творчествой кими нуьвуьсдегоргьой литературай тати, мибу гуфдире, ки литературай тати гьеле лап кем изучать сохде омори гуфдире. Э ихдиёри гьеймогьоине исследовательгьо не дери гьич е обзорни статьяш, э комики вебу э товун бинелуье рэхьгьой параменди литературей тати. Гьемчуьн э статьягьо, нуьвуьсде оморетгьо э товун М. Бахшиев, гуфдире оморени энжэгъ э товун прозаик биреи эну. Оммо эхи у шогьириш бири ве кеме бэхш не вегирди э кор параменди поэзией тати. Эзуш бэгъэй у омбаре бэхш вегирди э кор параменди драматургией тати. Драмей эну «Хори» вегирди премиере э Гьеммедогъистоние конкурс драматурги, комики гировунде оморебу э гIуьзет бисдсали антономией Совети Догъисту.

Гьеммей эни коргьо норени э пушой исследовательгьой литературей тати гъэрдхундигьо, комигьоки биё бурмунут неки историко-теоретически гъонуньети гуьнжо омореи литературей милети татире, художественни тегьергьой параменди энуре, гьемчуьн биё офут тозе гьэгъигъэтигьой зиндегуни литератури татгьоре.

Еки эз герекие пуьрсуьшгьо гьисди пуьрсуьш э товун вэхд хьэсуьл омореи литературей Совети тати. Э омбаре жигегьо вэхд хьэсуьл омореи литературей татире хьисоб сохденуьт эзу вэхдевоз, кейки дефус зере оморебу повесть М. Бахшиев «Э пушорэхьи тозе зиндегуни», комики дефус зере омори э 1932-муьн сал. Эз расдекиш ведиромореи эну бири келе кор э историей литературай тати. Оммо гьисдуьт омбаре коргьо,

комигьоки шогьоди доренуьт, ки литературей тати зенде омори гуфдире чендгъэдер эзу кор зуте.

Омбаре кумекире э и кор сохди Буьзуьрге Октябрь бире бэгъдо зенде оморебугьо культурей тати, суьфдеи паруьсдек комики бири театр. Центр гуьнжо омореи тозе культурей тати бирени Дербенд. Экин эну оморенуьт жилгъэгьо, неки эз де жигегьойгей республикейму, гьемчуьн эз Азербайджаниш, Нальчик ве Грозниш, эжеки зигьисденуьт татгьо. Э 1918-муьн сал э Дербенд э хьэрекети жовоне татгьоревоз гуьнжуьнде оморени кружок театри. Гуьнжуьндегоргьой кружок бируьт Менешир ве Хонум Шолумовгьо. Коллектив жовоне энтузиастгьо эшгъ вегирдембу эз тозе дегишуьгигьо ве хьэрекет сохдембу эри хэбер сохде пес мунде татгьоре. Не денишире э у кор, ки бэхшвегиргьой кружок эеки жофо кеширембируьт э кор гуьнжундеи спектаклгьоре, нуьвуьсдеи инсценировкегьоре, декорациегьоре, хьозур сохдеи парталгьо ве афишгьоре, Менешир ве Хонум Шолумовгьо омбардеки вэхд хуьшдере дорембируьт э сер кор режиссёри. Лап эшгълуьи хуьшдере э кин кор театри бирмундембу Юно Семёнов. Э и кружок очмиш бирени талант драматурги ве режиссёри эну. Эз песи э нум Юно Семёновевоз бенд бирени параменди драматургией тати.

Спектаклгьой жовоне коллектив гуьнжуьнде оморембируьт эри увэхдине хосиетлуь бугьо тегьеревоз, э бирмундеиревоз э гъэршуй дуьеки поисдеи муьрскешгьо ве муьрсдоргьоревоз. Омбаре вэхдгьо драматьо бирмунде оморембируьт э куьгьне тегьеревоз ве, неденишире э у кор, ки сюжетгьой энугьо вегирде оморембируьт эз туро, гуьнжундегоргьой эну томошеигьо хьэрекет сохдембируьт эри бирмунде социальни гъовхо бердеире ве персонажгьой энугьо омбариш мигуфдируьт лозунггьой увэхдинере. Омбаре вэхдгьо бирмунде оморембируьт пантомимегьо, импровизациегьо, томошеигьой юмористи, эри комигьоки вихде оморембируьт ижире персонажгьо: большевикгьо, ранжбергьо, пролетаргьо, рабигьо, пес мунде э зир муьрс дерие зен догъи, девлетмендгьо, телмуьдгьой раби ве диеш. Э парталгьо ве гримгьош гьемчуьн бирмунде оморембу никихогьи эн екигьо ве бедигьой энугьойге.

Бедкорлуье персонажгьо бирмунде оморембируьт э тегьер сатирикеиревоз, омбардекиш э руьхшенд сохдеиревоз. Эз гьемме руьхшендлуь веди бирембируьт гъобоне рабигьо, гІуьр бире девлетмендгьо ве де тарафгиргьойгей куьгьне девр.

У инсценировкегьо ве импровизациегьо кем художественни бируьт ве омбаре вэхдгьо гьич нуьвуьсде не оморе, э сер зугьун гуьнжунде, эзвер сохде оморембируьт.

Унегуьре э историе зиндегуни энугьо дошде не омори. Оммо генеш угьо омбар кори сохдет э гуьнжо омореи тозе революционни театр могьлугъире. Гьелбет у сценировкегьоре драматургие хьисоб сохде нибу, оммо угьо бируьт суьфдеи пой нореи э тараф идейни мэгІэнолуьи. Увэхди сер гирде омори гуьнжо омореи еки эз идейно-тематически тарафгьой драматургией Совети тати — э гъэршуй дин-догІот гъовхо бердеи, комики эз песи чарусди гьемчуьн э еки эз тарафгьой согъэ литературай татиш.

Омбаре вэхдгьо хунде оморембируьт бендгьо ве чорризегьо э товун моллагьо ве рабигьо. Гьеле гьеймогьоиш бегьеме тегьер очмиш сохде не омори репертуар эну кружок.

МэгІлуьмлуье кор э зиндегуни театри увэхдиней татгьо бири омбареактивлуье спектакль пьесей Луначарский «Марат», комиреки омбаре гьевел бэхшвегиргьой кружок э ёр овурденуьт чуьн келе ве шоре мигІинде э ёр биёругьоре хуно. Спектакль пур бу э игидигьой революциеиревоз, э тиже гъовхо бердеи э гъэршуй дуь-еки поисдебируьтгьо гъувотгьоревоз. Неденишире э у кор, ки э спекталь бирмунде оморебируьт коргьо, гирошдетгьо э Франция э вэхд революцией французи, дениши-

регоргьо ве возирегоргьо лап хуб варасирембируьт ухшеш зереи вэхдгьорс ве гъобул сохдеи историеире. Спектакль ухшешлуь бу э руьхь гъовхой революциеи увэхдине. Э у пур бу нефес гъовхо бердеи эри тозе зиндегуни ве товуши азади.

Эшгъ ве руьхь хубетарафлуье игидгьой эну э дуьл татгьо венгесдембу товуше идеалгьой гъуллугъ сохдеире эри кор хэлгъи, огол зерембу угьоре экин хэйрлуье жофой жэгІмиети, э кин эшгълуьи эри ники одомигьо, экин дегишуьгигьой зиндегуни, тогІин сохдембу тозе варасиреи бэхдлуье зиндегунире.

Гьелбет жовоне актёргьо не дануьсдебируьт бегьеме тегьер очмиш сохде хосиетгьой игидгьой спектакле, угьо омбардекиш фикир ишуре дорембируьт э тараф тижи хьуьжетгьо, игиде коргьо, могьлугъие сценагьо, э тараф лозунггьо ве огол зереигьо. Спектакль бирмунде оморембу э ушуьгълуье ранггьой романтикеиревоз. Игидгьо омбариш гуфдирембируьт ижире гофгьоре: «революция», «азади», «техника», «тенихдиёрлуьи», «гъовхо», «тозе девр», «муьрсдоргьо ве муьрскешгьо», «дуьшмengьой класси» ве диеш, комигьоки эдембируьт жиге гирде э зиндегуни ве куьнд бире эз могьлугъ.

Э ижире тегьергьоревоз э зир чуьшмей салгьой революциеи эдембу зенде оморе культурей тати, комики пур бу мэгІэной политикеи увэхдине.

Оммо э миглей 1919-муьн сал, кейки тиж биребу овхьолет политикеи, гужлуь биребу э Догъисту контрреволюцие ве сер гирде оморебу граждански довгІо, кружок театри тати Дербенд лов бирени. Увэхди э овхьолет граждански довгІо, кейки э Догъисту хьуькуьмет э кутэхьэ вэхд ченд гилегьо гирошдембу эз дес э дес, гогь э дес гъэзэгъгьо, гогь э дес туркгьо, гогь э дес гъэчэгъгьой имам Гоцинский, гогьиге э дес талавурчигьой Деникин, э гъэршуй комигьоки эдембируьт гъовхо берде жофокешгьой Догъисту э рэхьбери большевикгьоревоз, сэхд биребируьт омбаре идорегьой дефуси, кружокгьой театри, гуьнжо оморебируьтгьо э гьемме жигегьо.

Лап четин бу овхьолет э Дербенд, эжеки гужлуь бу политикей дуь эеки хьэлово сохдеи омбаре милетлуье могьлугъ шегьере, комики гировунде оморембу э десдин тарафгиргьой контрреволюциеревоз.

Оммо омбардеки жофокешгьой шегьер эн гьеммей Догъистуре хуно, жугьоб доре э огол зереи большевикгьо: «Ватан социалисти э секонеи дери» поисдебируьт э гъэлхэнди бесгъунигьой Буьзуьрге Октябрь. Э жергей энугьо дебируьт Юно Семёновиш. У бу еки эз бэхшвегиргьой десдей Гъирмизине партизангьо, поисдебируьтгьо э гъэлхэнди Дербенд.

Не денишире э у кор, ки лап четине ве гурунде вэхд бу, иму изму дануьсденим, ки генеш эз зир дес э лэгІэй могьлугъ сес дорембируьт шогьирие гофгьой огол зереи шогьиргьой Догъисту: Г. Саидов, З. Батырмугзаев, А. Курбаналиев, С. Стальский, Б. Астемиров ве чендигьойгеш, комигьоки эдембируьт гуьнжо овурде рэхь революциеи литературей ватан догъгьоре. Гье э увэхди э гІэрей татгьош зенде оморембируьт бендгьо, чорризегьо, руьхшенд сохдеигьо, э комигьоки бирмунде оморембу дуь-екире нэхогьи э гъэршуй дуь-еки рафдембируьтгьо гъувотгьо. Оммо гуфдире гереки, и коргьо гьеле бегьем очмиш сохде не оморет гуфдире.

Э шегьергьо ве районгьой Догъисту, эз дес контрреволюционергьо хилос сохде оморембируьтгьо, сер гирде оморембу эри гуьнжо оморе шолумие зиндегуни ве корсохгьой культури не литературиш сер мигирдуьт эри бэхш вегирде э дегишуьгигьой зиндегуни.

Ивэхдиш э кор гуьнжо омореи культурей тати бинелуье бэхше вегирдени театр.

Э Дербенд, Махачкала, Буйнакск, Баку гуьнжунде оморенуьт кружокгьой театри, комигьоки тогІин сохденуьт тозе идеалгьоре. Зиндее

шекуьлгьой гьэгъигъэти эну салгьо, пантомимегьо, жейлее гъозиегьо, очмиш сохдембируьтгьо социальни хьуьжетгьоре, хосиетлуь бируьт эри суьфдеи пой нореигъой мэгІрифет театри татгьо. Меселен, э шегьер Гъуьбе, э Азербайджан э 1920-муьн сал э клуб э нум К. Маркс ве Ф. Энгельс кружок драматурги, бэхшвегиргьой комики бируьт жовоне татгьо, норебу спектакль «Падшогь, кешуьш ве гІошир» комики пур бу э огол зереигьой революциеревоз. Автор эну бу жовоне комсомолец ЯгІэгъуь Агарунов, комики эз песи бирени еки эз биненорегоргьой литературей тати. (Эз ёровурдигьой ЯгІэгъуь Агарунов, комигьоки веруьт э альманах тати «Ватан Советиму» — 1974-муьн сал, верэгъгьо 65-78).

МэгІэнолуь бу гьемчуьн жофогьой э 1920-муьн — 1922-муьн салгьо э Махачкала гуьнжунде оморебугьо кружок театри тати. Гуьнжундегор эну бируьт граждански довгІо варасденге эз Лешгер Гъирмизи вогошдебугьо П. Щербатов ве де жовоне эшгълуье бэхшвегиргьойгеш.

И коллектив омбаре хьэрекети хуьшдере венори э кор хьозур сохдеи ве бирмундеи омбареактлуье пьеса «Кук севдогер — революционер». (Гуфдире гереки текст эну пьеса не мунди гуфдире, э кими бэхшгьой энуревоз мере шинох сохди П. Щербатов).

Суьфдеине текст пьеса, комики бирмундембу коргьоре, гирошдембугьоре э гІэрей татгьо революцие бире бэгъдо, ченд гилегьо дегиш ве зиёд сохде оморебу. Игид пьеса кук гІошире севдогер тати буррани ологъоре э класс хуьшдеревоз ве гирошдени э лагерь интернационали революцие. У очмиш сохдени дургунигьо ве шефдигьой класс девлетмендгьоре, э жергей комики дебирени бебей энугьош. Зиндегуни жэгІмиети ве жейлее зиндегуни бэхшвегиргьой пьеса лап куьнде жире гъэриш бирени дуь эеки. Э дузгунлуьиревоз бирмундеи жуьр-бежуьре тарафгьой зиндегуни татгьоре, игиди бэхшвегиргьой пьесаре ве огол зереигьой энугьоре э кин гъуллугъ сохдеи эри азади, дусди ве бирори жофокешгьой гьемме милетгьо зиёд сохде хьуьрмет эни коллективе, неки э пушой денишиpегоргьой Махачкала, гьемчуьн э пушой денишиpегоргьой Буйнакск ве Хасавюртиш, эжеки коллектив рафдембу эри томоше бирмунде. Идеей гъуллугъ сохдеи эри кор хэлгъи, бирмундеи чигьрет тозе одомире эз гІэрей татгьо-революционергьо, чигьрет гъовхобере эри тозе зиндегуни зиёд сохдембу шивгьой тозе вероморембугьо культурей татире ве э е жерге э гьемме бирорие литературегьой республикеймуревоз гуьнжундембу тозе нормагьой эстетикеире.

Меселен, э мэгІрифет театри тати параменд биреиревоз, хьэсуьл оморенуьт суьфдеи шивгьой драматургией милети татиш.

Диеш эшгълуь ве софолуь жофо кешиpембу тозе э суьфдеи салгьой 20-муьн салгьо гуьнжунде оморебугьо культурно-просветительский кружок Дербенд. Изму лап эшгълуье бэхшвегир кружок бирени Юно Семёнов. Рэхьбер кружок гьевелинере хуно бирени Менешир Шалумов. У те 1928-муьн сал бирени сернуьш Рабис (искусствой фэхьлеи) шегьер Дербенд. Эз песи, э 1935-муьн сал, бэхшвегиргьой эни кружок биренуьт гуьнжундегоргьой театр милети тати.

Эз 1924-муьн салевоз сер гирде оморени дефус зереигьо э товун эни кружок э гозитгьой Догъисту. Э статье, комики дефус зере оморебу э гозит «Гъирмизине Догъисту» 29-муьн февраль 1924-муьн сал доре оморебу мэгІлуьмети э товун барасилуье коргьой тозе гуьнжунде оморигьо культурно-просветительски кружок жовонгьой жугьури догъи, кутэхье нум комики бу «ГЕМ».[1]

Суьфдеи вэхдгьо э кружок энжэгъ дебируьт мердгьо, комигьоки возиpембируьт гьемчуьн рольгьой зенунереш. Оммо эз екемиге бэгъдо э сегьне вероморенуьт жовоне духдергьой татиш. Суьфде эз духдергьой

[1] Э гІэрей жовонгьо. Спектакль «ГЕМа» (кружок горско-еврейской молодёжи), гозит «Гъирмизине Догъисту», 29/II, 1924 сал.

тати э сегьне ведиромори гьеймогьой верзуьшлуье артисткей Догъисту гьисдигьо Эхсо Шолумова, комиреки келе хьуьрмети э гІэрей хэлгъ тати. Оммо у салгьо у омбаре четинигьо кешири ве ветовусди нифригьо ве руьхшенд сохдеигьой пес мунде, тараф дин-догІоте гирдембируьтгьо татгьоре, егІни, «томошечи» бири гуфдире.

Гье эз суьфдеревоз бэхшвегиргьой театр сер гирденуьт эри очмиш сохде дургунигьой дин-догІоте ве шефдигьой рабигьоре ве тарафгиргьой энугьоре, гъовхо берде э гъэршуй куьгьне герексуьзе гІэдотгьо ве пес мундеи, эри тозе тегьергьой зиндегуни.

Эзини суьфдеи спектаклгьо, комигьореки бирмундебируьт, бэхшвегиргьой кружок э мегьгьой февраль ве март 1924-муьн сал бируьт: «Дуь алатфурухгьо» ве «ГІэмелдане илчи», э товун комигьоки нуьвуьсде оморебу э гозит «Гъирмизине Догъисту» [1].

Гьердуь пьесагьо бирмундембируьт тозе зиндегуни татгьоре, чуьтам екигьо э боворинлуьиревоз пой норе пушово рафдембируьтге, екигьойге терсиремби руьтгеш, тараф руз-беруз нисд биремби руьтгьо куьгьне гІэдотгьоре гирдембируьтге. Оммо тозе тегьергьой зиндегуни бесгъун доремби куьгьне, пес мунде гІэдотгьоре.

Гьердуь пьесагьо, бирмундембируьтгеш гъисмет дуь э гъэршуй еки поисдебируьтгьо тарафгьоре, тогІин сохде тозе тегьергьой зиндегунире, очмиш сохдембируьтгеш мэгІэной гьэгъигъэти советире эри гъисмет жофокеше татгьо, генеш гьеле лугъонде тегьер очмиш нисе сохдембируьт хосиет игидгьой хуьшдере. Хосиетгьой энугьо омбариш эеки ухшеш зерембируьт, э очмиш сохдеиревоз социальни мэгІэной хубе ве зобуне персонажгьоре. Неденишире э кеме художественни биреишу, гьердуь пьесагьо омбаре кумеки сохдет э кор параменди мэгІрифет драматурги татгьо, э кор гуьнжо овурдеи бинелуье рэхь литературей татире ве офдеи тозе хосдеигьой эстетикеире. Гуьнжундеи гьердуьй эну пьесагьо бенди э нум Юно Семёновевоз.

Бэхшвегиргьой кружок бирмундембируьт, неки сценировкегьо, гьемчуьн спектаклгьош, комигьоки нуьвуьсде оморембируьт э тегьергьой легендагьой хэлгъи Восток, э комигьоки хунде оморембируьт мэгІнигьой хэлгъи ве зере оморембу музыкей азербайджан. Меселен, еки эз ижире спектаклгьо бу «Одигуьзел», комиреки нуьвуьсдебу М. Шалумов.

Келе хьуьрметлуьире эри кружок овурдебу драмей Юно Семёнов «Мэхьсуьм», э товун бедбэхде муьгьбет Мэхьсуьм ве Африс, комики вегирде оморебу эз э гІэрей хэлгъ тати гешдембугьо легендей Восток. Ихдилотгьо сохдеи э товун бед-бэхде муьгьбет жовонгьо, комигьоки жейле биремби руьт эз еки ишуре не воисде ве хосдембируьт эз зиндегуни дореи жовонгьоре азади эри гъисмет ишуре вихде, увэхдигьо омбар гешдембу э гІэрей татгьо. Ижире спектаклгьоре э товун куьгьне девргьо бирмундеи небу вогошдеи эз тозе зиндегуни. У диеш огол зерембу одомигьоре экин азади э десдин дес хуьшдеревоз вихдеи бэхд зиндегуни хуьшдере. Драмей «Мэхьсуьм» келе мэгІэнолуь бу эри гьэгъигъэте хилоси зенгьо эз зир муьрс дин-догІот ве куьгьне гІэдотгьо. Бирмунде беди ве зобуни куьгьне гІэдотгьоре, комигьоки тасундембируьт азади одомигьоре, драма огол зерембу денишире горгьоре экин тозе зиндегуни, хуьшденишу бошут гуфдире сэхьиб гъисмет ишу.

Пуьрсуьш гъисмет зенгьо увэхди фирегьуне тегьер бирмунде оморембу э согъэ литературай Догъисту. Унегуьре драмай «Мэхьсуьм» э увэхдине, драматургие ве литературей Догъисту гирдени хубе жигере.

Эеки э театревоз, у салгьо эри кор гуьнжо омореи культурей тати, келе мэгІэнолуь бу суьфделе хьэсуьл оморебугьо поэзией татиш, комики

---

[1] Денишит э гьевел гуфдире омогьо статья ве гьемчуьн э статья «Э культросвет «ГЕМ», гозит «Гъирмизине Догъисту», 21/III 1924 сал, № 64.

гьеле гешдембу э сер лэгIэ, чуьнки зугьун татирс гьеле десхэтию небу. Тозе зенде оморе килитлемее бендгьой сатирикеи зу лов бирембируьт э гIэрей хэлгъ. Меселен, татгьой Дербенде лап хьэз оморембу эз э сер лэгIэ гешдембируьтгьо мэгIнигьой Шоул Симанду. Нуьвуьсде оморе стихигьоре у салгьо мибисдо хунде энжэгъ э гозитгьой дивори школегьо ве клубгьо ве гьемчуьн э учебникгьош. Омбаргьой энугьо пуч бирет. Эз стихигьой бисдимуьн салгьо, энжэгъ е чендигьоре дануьсдейм иму кура сохде. Ини, меселен, э Гъуьбе гье э у клуб э нум К. Маркс ве Ф. Энгельс э гозит дивори э 1920-муьн сал дефус зере оморебу стихотворенией ЯгIэгъуь Агарунов «Ковтер», комики гьемчуьн бу автор пьесей «Падшогь, кешуьш ве гIошир». Э суьфдеи стихотворенией хуьшде жовоне автор хьэрекет сохдени эри бирмунде пушово рафдеи тозе девре, хьэрекетигьой гражданствоире, той сохде революция ве азадире э сипре ковтеревоз. Гьемчуьн мэгIэнолуьни стихотворенией эну «Э гIуьзет ёровурди вождь», гуьнжуьнде оморигьо э 1925-муьн сал, экин е сал биреи эз руз муьрдеи В. И. Ленин. Мибу гуфдире, ки эз и вэхдевоз сер гирде оморе гуфдире нуьвуьсдеи стихигьой тати э товун Буьзуьрге вождь жофокешгьо В. И. Ленин. Эз екемиге бэгъдо э 1928-муьн сал у стихотворение дефус зере оморени э 35-муьн нумир гозит «Зэхьметкеш». Эзуш бэгъэй у стихотворение чарунде оморени э зугьун уруси ве дефус зере оморени э журнал Боку «Ударник» э 1932-муьн сал. Келе хьэйфбери кешире ве дуьлсухуни сохде э товун муьрдеи вождь, автор тогIин сохдени, ки «Гьеммише мизигьуь гуфдире у кор, э хотур комики зигьисди ве жофо кешири Буьзуьрге вождь».

Бинелуье метлеб эн де бендгьойгей шогьириш: «Май», «Пионер», «Фэхьле ве ранжбер», «Жофокеш ве раби» ве чендигьойгеш бу дегиш сохдеи тегьергьой зиндегунире.

Оммо гуфдире гереки, ки гьелемиш не бири дануьсде ки бируьтге авторгьой эну стихигьо, чуьнки омбаргьой энугьош э псевдонимевоз дефус зере оморембируьт. У псевдонимгьош омбаре вэхдгьо бируьт лап тижлуь ве чигьретлуь, ини меселен: «Худосуьз», «Назу», «Бэгъ», «Охкеш», «Пар», «Бугъ» ве диеш. Эз песигьо, кейки сер гирде оморенге дефус зереи гозит тати, суьфдегьо гьеле гене омбаре стихигьо дефус зере оморембируьт э ижире псевдонимгьоревоз.

Ижире сер гирде омори гуьнжо омореи поэзие ве драматургией тати.

Келе мэгIэнолуь бисдо эри гуьнжо омореи литература ве гьемчуьн согъэ культурей тати суьфдеи гозит тати «Зэхьметкеш», комики сер гирде омори эри дефус зере э 1928-муьн сал э шегьер Дербенд. Гье э суьфдеи верэгъгьой эну сер гирденуьт эри дефус зере оморе стихигьой тати. Гозит сер гирдени эри гуьрд сохде э кор гуьнжо овурдеи литературе корреспондентгьой дигьире, очмиш сохдени нумгьой нуьвуьсдегоргьоре. Э иловлей гозит гуьрд бирени актив литератури, э жергей комики дебиренуьт Юно Семёнов, Миши Бахшиев, Монувэхь Дадашев, Дивьё Бахшиев эз Дербенд, эз Гъуьбе — Исхьогъ Ханухов ве ЯгIэгъуь Агарунов, эз Варташен (Армения) — Р. Рувинов. Эз екемиге бэгъдо э верэгъгьой гозит вебиренуьт гьемчуьн нум Хь. Авшалумов ве Донил Атниловиш. Хьэрекет сохде эри тогIин сохде десхэтие литературей татире гозит ченд гилегьо руй бирени экин э зугьун тати нуьвуьсдегоргьо фуьрсуьт гуфдире произведениегьошуре эри дефус зере. Омбаре жофогьо кешире еки эз деятельгьой жэгIмиети Догъисту Ехиил Мататов ве гьемчуьн суьфдеи редактор гозит «Зэхьметкеш» ГIэсоил Бинаев эри кор параменди литературей тати ве дефус зереи гозитгьоре. Эге гьеле э миглей 20-муьн салгьо авторгьой поэзией тати кем мэгIлуьм бируьтге, оммо изму э верэгъгьой могьлугъие гозит дефус зереи стихигьоре бирембу келе мэгIэнолуье кор зиндегуни жэгIмиети татгьо. Угьоре хэлгъ хундембу э хьэвесевоз, дуь эеки андуьрмиш сохдеиревоз ве э ёр гирдеире-

вов. Лап хубе бендгьой эну мигешдуьт эз лэгIэ э лэгIэ. У стихигьо зенде оморебируьт э ужире эшгълуьи тозе зиндегунировоз, э комировозки зигьисдембу согъэ жэгIмиет Совети.

Эри жофокеше татгьо лап куьнд бу стихотворенией Я. Агарунов «Мескен», э комики тэгIриф доре оморембу э пушой чум гирошдембируьтгьо дегишуьгигьо, комигьоки слободкей татгьоре э Гъуьбе эз пес мунде ве фурмуш бире жигей зиндегуни чарундебируьт э гуьлишонлуье мескен, тозе зиндегуни.

Гьемчуьн мэгIэнолуь бируьт стихигьой И. Ханухов «Дедей», «Эри зен Восток», комигьоки гъовхо бердембируьт эри азади зенгьо. Э гIэрей суьфдеи дефус зереигьо дебируьт гьемчуьн стихигьой Е. Мататовиш «Хэбер бош, пес мемун», руй биреи экин зен тати э огол зереиревоз эшгълуье бэхш вегируь гуфдире э тозе зиндегуни. Эзунбэгъдойге э гозит дефус зере оморебируьт суьфдеи э зугьун уруси чарунде оморе мэгIнигьо «Интернационал» ве «Варшавянка», комигьореки чарундебу Е. Мататов.

Огол зереи экин тозе зиндегуни, экин эшгълуье гъовхо бердеи эри гировунде дегишуьгигьоре э зиндегуни э суьфдеи стихигьой тати бирмунде оморембируьт э нэгIлетлуь сохдеиревоз куьгьне пес мундегьоре. Экуьнди гьемме стихигьо варасдембируьт э руй биреиревоз эки игид лирикеи, э кин гьевел ихдиёрсуьз бируьтгьо жофокеше татгьо ве зенгьой тати э огол зереиревоз угьоре хэбер бошут ве эшгълуье бэхш вегируьт гуфдире э хэйрлуье жофой жэгIмиети.

Социальни хьуьжетгьо э у стихигьо очугъ сохде оморет э бирмундеиревоз дуь жире девргьоре. Гешден гьэгъигъэтире, комики бенди э бегьем бире десхэти реалисти, гьелбет, э угьо гьеле недебируьт, оммо жэгIмие хосдеи вэхд бирмунде оморембу дузе тегьер: нисд сохдеи беде куьгьнеире ве тогIин сохдеи тозе гIуьломе, тозе гьэгъигъэтире.

Фикиргьой художествои авторгьой тати лап очугъ ве варасиренинуьт, бирмундеигьой энугьо хуб шинохденинуьт, чуьнки э бирмундеиревоз пушотеине коргьоре угьо жэгIм сохдембируьт гъисмет игидгъошуре, меселен э символически жэгIм сохдеи гъисмет энугьоре.

Одомигьо варасирембируьт ве гъобул сохдембируьт чигьрет символикеи эну произведениегьоре. Ини, меселен, э стихитворенией И. Ханухов «Эри зен Восток». У хьисоб сохдени зен Востоке «Буховулуье гъул», комиреки сигъмиш сохди куьгьне гIэдотгьой зиндегуни ве э бухову беседе, дешенди э гъэфес. Стихотворение сер гирде оморени э ижире чигьрет символикеиревоз:

Беседе бири э зенжилгьой муьси,
Гуьм-гуьм сохде э куьнжгьой Мизрэхь.

Э стихигьой эну салгьо тенденцией реалисти жиге гирдени эеки э сер гирдеигьой романтикеиревоз. Фикир дореи э гирошдембируьтгьо дегишуьгигьой гьэгъигъэте, бовор сохдеи э гъувот жофокеше одоми, зендембируьт э дуьл шогьиргьо эшгъ романтикеире, чуьки гьисди шогьоди сер гирдеи гъэриш биреи реалисти ве романтикеи э литература.

Ини, меселен, гозит «Зэхьметкеш» хьэрекет сохдембу эри тогIин сохде десхэти литератури татире.

Гозит «Зэхьметкеш» сер гирде оморебу эри ведироморе увэхд, кейки э Догъисту сер гирде оморебу очмиш сохдеи ве гуьрд сохдеи гъувотгьой литератури республикере, суьфде эри гуьнжунде идорей писатели Догъистуре, песде Союз писательгьой Догъистуре ве гьемчуьн увэхд, кейки э вилеет эдембу гирошде реформей зугьуни. Гозит эз сал те сал эшгълуь сохдембу кор хуьшдере э и тараф, дефус зерембу статьегьо ве мугъолегьоре э товун зиндегуни литератури вилеет ве Догъисту, э товун коргьой хьозурлугъи экин гировундеи реформей зугьунире.

Гозит гьемчуьн кумеки сохдембу э кор параменд сохдеи критикей литературире. Э верэгъгьой эну дефус зере оморембируьт суьфдеи статьегьой критикей литератури. Гьеле э 1928-муьн сал э гозит «Зэхьметкеш» дуь э песой еки дефус зере оморет дуь статьегьой Я. Агарунов, комигьоки тогIин сохдембируьт гереки литературей партиеире э жэгIмиет Совети. Статьягьой эну бируьт жугьоб дореи э верэгъгьой гозит гирошдебируьтгьо кими стихигьо, комигьоки бирмундембируьт фикиргьой песо рафдембируьтгьо классгьоре.

Суьфдеи статья бу «Шефде фикиргьоре — дуз, пэхьникигьоре очугъ сохде гереки», комики дефус зере оморебу э 15-муьн нумир гозит. Э у автор очмиш сохдебу пэхьникие фикиргьой стихигьой тараф сионистгьоре гирдембугьо шогьир — ГIэззи Бингирарире, комигьоки дефус зере оморебируьт э гозит, чуьнки корсохгьой гозит не варасиребируьт метлеб политикеи авторе. Эн суьфде Я. Агарунов бу э гъэршуй дефус зереи стихотворенией энуре «Лербегьой васал», э комики революцие бирмунде оморебу чуьн вачарунденигьо гъувот. Имидсуьзи эри татгьо хуби мибу гуфдире бу бинелуье фикир стихотворение.

Эз екемиге бэгъдо Я. Агарунов фуьрсорени эз Боку дуьимуьн статьей хуьшдере «нуьвуьсдегоргьо ве ленинизм-большевизм», комики дефус зере оморени э 19-муьн гозит «Зэхьметкеш». Статья эдембу огол зере нуьвуьсдегоргьой литературей татире э кин гуьнжундеи идейлуье произведениегьоре, э бирмундеиревоз мэгIэной зиндегуни ве гъовхой одимогьой советире эри тозе девр.

Э ижире тегьеревоз гъовхо берде оморембу э четинигьой вероморeи литературей татиревоз э овхьолет гъовхой идеологи эну салгьо. Эз увэхдевоз статьягьо ве рецензиегьо, гIэре не доре дефус зере оморембируьт э верэгъгьой гозит, комигьоки кумеки сохдембируьт э кор параменди литературей совети тати. Биненорегоргьой литературей тати бируьт шогьиргьо, комигьоки рафдембируьт пушово э зиндегуниревоз эеки. ЯгIэгъуь Агарунов бу еки эз суьфдеи советие шогьиргьой тати. И статьягьо дефус зере оморе бэгъдо, уре теклиф сохде овурденуьт э Догъистуг эри кор сохде э редакцией гозит «Зэхьметкеш» ве э 1929-муьн сал у кор сохдени жигегир редактор гозит.

МэгIэнолуьни гьемчуьн суьфдеи статьей дуьимуьн шогьир тати Боку И. Хануховиш «Эри нуьвуьсдегоре шогьиргьойму», комики дефус зере оморебу э 13-муьн нумир гозит «Зэхьметкеш» 11-муьн январь 1931-муьн сал. Э и статье автор дорени обзор э гозит дефус зере оморебируьтгьо стихигьо ве мэгIнигьоре. Бирмунде тозеи тематикере, эз зиндегуни куьнд биреи поэзией татире, автор бинелуье фикире дорени э кемсуьгигьо, бирмундени художественни кемгъувот биреи кими произведениегьоре ве норени пуьрсуьш гировундеи коргьоре э жовоне шогьиргьоревоз э товун параменд сохдеи усдоети энугьоре. У гьемчуьн гуфдирени, ки э поэзие биё дебу гуфдире идеей партиеи ве Совети.

Э гьечиревоз суьфдеи статьягьо бируьт хосдеигьой шогьиргьо э товун поэзие. Гереклуье фегьм сохдеи ве варасиреи стихигьо ве мэгIнигьой татире эдее гуфдире, ки гьеле э суьфдеи салгьой 30-муьн салгьо шивгьой литературей тати бирет гуфдире герекие кор параменди культурей татгьо. Энжэгъ унегуьре, э ходатайствой хьуькуьмет Догъистуревоз э 1931-муьн сал э Центриздат хэлгъгьой СССР гуьнжо овурде оморени секцией тати эри дефус зере художественни литератураре э зугьун тати.

И секциере гуьнжундеи келе кор бу эри зиндегуни литератури татгьо. Э верэгъгьой гозит «Зэхьметкеш» 23-муьн февраль 1931-муьн сал э 17-муьн нумир Центриздат руй бирени э кин гьемме нуьвуьсденуьтгьо татгьо фуьрсуьт гуфдире э Масков эри дефус зере произведениегьошуре. Сернуьш секцией тати бу бэхшвегир граждански довгIо Исай Беньяминов, э синей комики шевгъ дорембу орден Гъирмизине гIэлем. У зи-

гьисдембу э Масков ве кор сохдембу э аппарат ВЦИК РСФСР. У сал у сер гирдени эри эшгълуье бэхш вегирде э драматургия.

Гье э увэхд э Масков э издательствой «Молодая гвардия» гуьнжунде оморебу кружок литератури тати, э инициативей жовоне студентгьотатгьоревоз, э жергегьой комигьоки дебируьт Миши Бахшиев, Монувэхь Дадашев, Донил Атнилов ве чендигьойгеш, комигьоки хундембируьт э Масков. Э кружок дебируьт бисд жовоне татгьо.

Бэхшвегиргьой кружок сер гирденуьт хуте биреире эри чарунде произведениегьой литературей урусире э зугьун тати, хуте бире техникей творчествои литературире ве эн суьфде фегьм сохдембируьт произведениегьой литературей татире, комигьоки хьозур сохде оморембируьт эри дефус зере. Э товун коргьой бэхшвегиргьой кружок нуьвуьсде оморебу э статьей М. Дадашев «Миворовуним деятельгьой литературире эз жовоне фэхьлегьо ве ранжбергьо», комики дефус зере оморебу э 34-муьн нумир гозит «Зэхьметкеш» 22-муьн апрель 1933-муьн сал. Келе кумекире э бэхшвегиргьой кружок сохдембу гІилмчи — востоковед Н. Анисимов, комики у салгьо бу гьем тербиедорегор э университет коммунисти хэлгъгьой Восток ве гьемиге корсох гІилми Лазаревский институт Востоковедения. Эзу пушоте у бири тербиедорегор классически литературей персиеи э Университет Ленинград. Секцией тати сер гирдени эри, гІэре не доре, дефус зере произведениегьой литературей татире, комигьоки сер гирденуьт эри ведироморе эз 1932-муьн салевоз. Суьфдеи дефус зере оморе произведениегьо бируьт: повесть М. Бахшиев «Э пушорэхьи тозе зиндегуни», сборник стихигьой шогьиргьой тати «Пушово экин тозе гъовхогьо» (МГИХЛ, 1932-муьн сал), сборник пьесагьой И. Беньяминов ве З. Бахшиев (МГИХЛ, 1932-муьн сал), сборник шогьиригьой М. Бахшиев, М. Дадашев ве Д. Бахшиев «Бегьергьой Октябрь» (М., 1933-муьн сал); «Эри комсомолгьо» (М., «Молодая гвардия», 1933-муьн сал) ве роман М. Бахшиев «Ветегъэчигьо» (М., 1933-муьн сал).

Гьемчуьн э 1933-муьн сал э Масков дефус зере оморебуьруьт э зугьун тати эз зугьун уруси чарунде оморе произведениегьой литературей уруси («Бирорлегьо» эн Агния Барто, «Дуре вилеетгьо» эн Аркадий Гайдар, комигьореки чарундебу М. Бахшиев ве Юно Семёнов чарундебуьо сборник ихдилотгьой М. Горький).

Э гьечиревоз экин вэхд ведиромореи суьфдеи повестгьой М. Бахшиев, комигьоки келе мэгІэнолуь бируьт эри кор бине нореи литературей тати, литературей татире бу гуьнжо оморе поэзие ве драматургией ю.

Ведиромореи повестгьой М. Бахшиев, де суьфдеи книггьой авторгьойгей татире хуно, гьисдуьт шогьоди тозе этап параменди литературей хэлгъ тати, кейки у э е жерге э литературагьой де бирорие хэлгъгьойгей Догъистуревоз сер гирдебу пушово рафдеи ве параменд бireи хуьшдере.

Эз зугьун уруси чарунди Сафанова Ася.

Менешир Азизов,
кандидат гIилмгьой филологи

СОЛДАТ — ШОГЬИР, ШОГЬИР — КОММУНИСТ

Эз товун Монувэхь Дадашев — шогьир — солдат, шогьир — коммунист э довгIой Ватани муьрдеи э пушойме жуьр-бежуьре шекуьлгьо ве э ёрме ченд жире хэёлгьо оморенуьт. Гогь э пушойме оморени: Монувэхь автомат хуьшдере э дес гирде, гене эдее э атака рафде э сер дуьшмегьо. Песде э пушойме оморени, чуьтам у эз окоп вэхуьшде, тик поисде, десе зеверо веберде, сес сохде, гуфдирениге: «Эри Ватан!.. Пушово!..» Солдатгьой эну э песой эну вэхуьшде эз окопгьошу, туьфенг шенде-шенде, э сес «Уррaревоз» рафденуьтге э сер фашистгьо. Гогьиге ме шиновусденуьм, чуьтам у э хьэвеслуье сес хуьшдеревоз эдее хундеге стихогьой хуьшдере эри солдатгьо. Гьегенеш диренуьм и жовоне шогьире, Ватане эз жун хуьшдеш гIэзизте хосдембугьоре, кейки солдатгьо эри форигъэти вегирде нуьшденге, у э и вэхди эдее стихигьо нуьвуьсде эри гIэзизе Ватан, небуге эдее гозит хунде эри энугьо, суьгьбет сохде э угьоревоз, боворини венгесде э дуьл энугьо, ки дуьшме ченгъэде гужлуь гьисдигеш, оммо иму эзу диеш гужлуьтеим, иму уре ёгъин бесгъун доре, шолуми овурде э гIуьлом, э шориревоз могордим э хунегьойму... Белки гье ижире соките вэхд довгIо расири э у некумие гунилей эн дуьшме?!.. Чуьтариш бириге, эриме оморенигьо, Монувэхь сумкей командири ве блокнот эн стихигьо, ве гъэлемдеш э дес дери бири и кор.

Нуьвуьсдими у э фронт тозе чигьо? Гьелбет нуьвуьсди. Э иму оморе расирет когъозгьо ве заметкагьой эну, иму шинохим э угьоревоз. Нуьвуьсдими у стихигьо? Гьелбет нуьвуьсди. Эгенер нуьвуьсдиге, дие эричуь нефуьрсори у стихигьой хуьшдере, когъозгьо ве заметкагьоре фирсоригьоре хуно? Ки дануьсде: белки у э довгIо нуьвуьсде стихигьой хуьшдере гирде дошдебуге э хуьшде, песде довгIо верасде бэгъдо эри овурде э хуьшдеревоз.

Оммо иму у коре сэхд ёгъин дануьсденим, ки у омбаре когъозгьо фирсоребу эз фронт э хуне, эри дусдгьой хуьшде. Э у когъозгьо у нуьвуьсдембу чуь войгегьо дериге э дуьл эну, эн патриот, эн шогьир. Ким эну когъозгьоре, комиреки Монувэхь фирсоребу эри куьнде дусд ве хьовир хуьшде, эри гIуьзетлуье корсох гIилми ДАССР Александр Назаревич, Монувэхь э довгIо муьрденге Александр Федорович угьоре кура сохде, дофус зеребу э гозит «Дагестанская правда». Гьер когъоз Монувэхь гуйге согъ е томоме ихдилоти, гьечи мэгIнолуье жире нуьвуьсди у и когъозгьой хуьшдере:

«ГIэзизе дусдгьо! И се мегь зиёди ме эришму гьич е хэберлеш нефирсорем эз товун согъи-саламатиме э и секонее вэхд. Кидан э дуьл ишму чуь оморигe эз товун эни кор! Кидан ишму эришму фикир сохдейтге: э хьисобевоз кидан пуч бириге и кук? Оммо, бовор сохит, ме лап гьечу гушесур, гъэйгъусуьз нисдуьм... НэгI, зиндеи Монувэхь! Зиндеи! У ёгъин мимуну эри дире бесгъунире. Неки эри дире, ю хуьшдениюш эри овурде и руз бесгъунире.

Чуьтам хэлгъ иму гуфдирениге: Германией эн гитлери совуй лугъире хунои. Э сову сенгъ расигеш — вой эри совуни, сову э сенгъ расигеш — вой эри совуни. Эхирки, сову гьечиш-гьечуш хуьрд бире. Лешгер иму эз сенгъиш сэхди... Ме и мегьгьо омбаре дердгьо, сэгIэргьо кешире м. Дуьшме вегирди Ростове, Константиновскире, Цымлянскире, ченд станицагьой Доне. Омбар гурунди, четини. ДовгIо верасде бэгъдо, ме э хуне вогошденге ме гьемере ихдилот мисохум эришму, чуьтам дивизиймуре ведебуррабируьтге, чуьтам иму довгIо сохде-сохде шишире ведерафдимге эз эйлонмей дуьшме э ки гъушунгьойму.

Е гъозие-гъэдер э сермеш омори. Э Цымлянски мере не е ченд солдатгьоре немцгьо ведебуррабируьт. Иму сер гирдим эри пэхьни бире. ДовгIо эз иму дур небу. Ме дануьсдуьм, иму гьеле герек мибошим. Приказ дорум эри пэхьни бире э гъэд вечаруьсдеигьо ве гузет сохде. Ме дегешдуьм э песой эн вечаруьсде сенгъгьо. Эдембируьм дире и вечаруьсде хуне пушоте усоле хуне небири. Инжо иму гьечи се руз пэхьни мундим, гуйге муьрдеі ›оре хуно. Жендекме эз дегешде хэхэре хунои, оммо дегешде гереки гьич эз жиге нежуьмуьсде, чуьнки э куьндигьойму немцгьо пурут. Лап гиснеш гьисди имуре — эз нечогъи вэхуьшде одомире гисне бугьоре хуно. Уьсделуьге эз гьово ворушиш эдее оморе. Эз пушойсебэхьине хиники беисдем куте хуно. Оммо э сеимуьн руз эз сер вечаруьсде бору е сенгъ офдо дуз э сер кемерме. Эри жуьмуьсде гьич минкин небу. Ловгьоймере гIэнж гирдуьм эз лэгIэйме сес неведиров гуфдире, гьечи мундум эз жиге нежуьмуьсде, чуьнки немцгьо эз иму дур небируьт. Оммо эхириш э бэхд иму оморе-оморе сес довгIо гужлуь бисдо — гIэзизе солдатгьойму, эз зуревоз гузет сохдебиримгьо э гъирогъ дигь бу.

Ме фикир сохдуьм эри зере дуьшмере эз песой кемер ю. Огь, мивиниритге ишму, гIэззигьойме, чуьжире хэшил инжо бисдоге! Дуьшме, нэхэбереки диренге, ки э песой кемер ишу гунилегьо эдее воруше хуно оморе, угьо сер-су бире, недануьсдуьт эже вирихуьтге...

Дузире гуюм эришму, кор имуш лап терс, четин бу. Се фриц мере дире гье усэгIэт оморут э серме, мере зинде эри вегирде. Оммо ме, Александр, гIэмелдан ведироморум эзу туьлкиш, эз товун комики нуьвуьсдебируьм эз те довгIо кура сохде овосунегьо. Гьеебо зеруьм ведешендуьм хуьшдере эз гъэд вечаруьсде хунегьо, сер гирдуьм эри черх хурде э песой энугьо. Е фрице зеруьм э пистолетевоз, э дуьдуьйгеревоз мундум э кеш-векош. Ме гуйге эдее диренуьм, чуьтам ишму гьейсэгIэт суьпле хэнде сохденитге: егIни ижире чуькле, лэгъэре Монувэхьэ бирден ижире гъувот эз же омо гуфдире? Угьо хьэрекет сохденуьт мере гируь гуфдире, оммо ме угьоре фурмунде куьнд берденуьм э ён солдатгьойме. Бирден гьееки дуь жонлуье украинцгьо э пой вэхуьшде, зеруьт гьердуьй энугьоре. Небуге фрицгьо ёгъин мигирдуьт мере зинде-зинде. Гьечи иму овурдим дуь «зугьуне» э штаб иму. Эзу товне э синейме эдее шевгъ доре медаль «Эри жуьргIэти». «Бовор сохит эри чуьнмени унгъэде жонлуь нисдигьо тат и усол нисди».

Шогьир нуьвуьсди довгIоре чуьтам гьисдиге, зугьун эну хуби, рачи, асанти эри хунде. Э амбаре жигеггьо у э когъоз бирмундени муьгьбет, дусди хуьшдере эри Ватан, дусди миллетгьой хэлгъгьой советире. Лап э гурунде вэгIдогьош Монувэхь дуьлшоре, хэндеруе одомини. Эз когъозгьой эну иму диреним чуьтам у зурбо нисе хосдеге дуьшмере ве чуьжире келе боворини ве имиди гьисдиге уре иму бесгъун мидим гуфдире фашизмаре.

Э когъоз у ихдилоте хуно нуьвуьсдени войгегьо ве хосе ниетгьой хуьшдере эри Ватан. Кук Догъистони Дадашев э гьемей герми ве эшгъ дуьл хуьшдеревоз нуьвуьсди эз товун «станицагьой Дон», э товун чуьтаме хубе хунегьо бируьтге те довгIогьо э хоригьой эн Цымлянск.

Нуьвуьсдегор э когъозгъой хуьшде овурдени метелегьо ве овосуне-

гьой хэлгъире эри веровунде дуьл хундегоре, гужлуь сохде имиди энуре э бесгъуниму. Э е чуькле ихдилотле у дуьбо зарифат сохдени, хэндуьсдени. Е гиле чуьтам э сер кемер эну е келе сенгъ офдориге, е гилейге чуьтам э дуь фрицевоз у э кеш-векош домундиге, угьоре фирмунде, э тараф солдатгьошу берде, гирдебируьтге. И лэгъэре, чуькле балае одоми э эгъуьл ве фегьм хуьшдеревоз дануьсдени э желе венгэесде дуь фрица.

Монуьвэхь Дадашев бу э довгIо старший лейтенант. У э солдатгьой хуьшде лап хуб денишире, мугъоет бирембу э угьо. Э уьткеми ве шориревоз гуфдирени шогьир э товун солдатгьойму.

Гьеле дуьшме э гъэзоблуьиревоз шишире оморембугьо вэгIдош, шогьир бовор сохдембу иму ёгъин уре бесгъун мидим гуфдире. «Лешгер иму эз сенгъиш сэхди, иму бесгъун мидим», — нуьвуьсдебу у э когъоз хуьшде.

Монувэхь хэлгъэ лап хосдембу. Лап келе дусди дебу э дуьл эну эри буьзуьрге хэлгъ урус. Эз товун эни кор шогьоди доренуьт когъоз эну, нуьвуьсде оморигьо 7 ноябрь 1942 сал. Ини чуь нуьвуьсдебуге у э когъоз:

«... Саша, гIэззиме, ме гьони инжо эдее диренуьм, ки омбардеки гуж эн довгIоре вегирди э сер хуьшде бузуьрге хэлгъ эн урус. Чуь зурбое одомигьоют угьо! Ме омбар шори ве келегеди сохденуьм эзугьо — муьгIуьжуьзе игиде хэлгъуьт. МуьгIуьжуьзе игидгьоют! Ижире одомигьо эз расдиш мидануьт поисде э пушой эн лап гужлуье гIэтош, пиш сохде немцгьоре, гьишде угьоре рафде песово руе хэребегьошу. Ёгъин пиш мисохут. Меш келе хьэрекет сохденуьм эри ухшеш зере э угьо. И чуькле татле э е жерге поисде э солдатгьой урусевоз, э е метлеб бире э угьоревоз, эдее женг берде э душменгьой Ватан хуьшдеревоз!..»

Э и когъоз Монувэхь иму диреним чигьрет эн хэлгъ игидгьоре, эн хэлгъ жобордгьоре.

Гене гуфдире воисдени э товун жирей нуьвуьсдемун когъозгьой эн Монувэхь, хубе, бемзерлуье зугьун эну, э товун мэгIной энугьо.

Неки эз товун хуьшде, эз товун гьемерузине коргьой хуьшде, у гьемчун нуьвуьсдени эз товун игиди ве гьинорменди одомигьой эн гьер миллетгьо, э уревоз э еки довгIо сохдембируьтгьо э гъэршуй хунхуре фашистгьо. Шогьир нуьвуьсдени раче ихдилотгьо, очеркгьо, фирсорени угьоре э «Дагестанская правда». Эз товней бирорлуье дусди эн хэлгъгьой совети, игидигьой эн Гъирмизине Лешгер иму у нуьвуьсдени э келе шори ве хосдеиревоз:

«ГIэзизгьо!.. Эжеб чуь раче гофгьои — шишире рафде э сер дуьшмере бесгъун доре!.. Ме нуьвуьсдем эришму эри гозит, чуьтам женг бердебуге догъистониму Беймурзаев. Гъобул сохдейтми когъозмере? Дофус зерейтми? Гьелбет, Магомед-Загир лоигълуьни эри ухшеш бире э жоборде урусгьоревоз. Э уревоз бируьт энжэгъ дегь одоми. Немцгьо угьоре ведебуррабируьт. Оммо мегьитгьой эн немцгьоре, угьоре ведебуррабируьтгьоре, э чор мошингьо бердебируьт. Игидгьо гьеме пуч биребируьт, оммо немцгьо угьо муьрде бэгъдош терсирембируьт сере эз окопгьошу тик гирде. Угьо эз муьрдегьоймуш терсирембируьт.

Ме шори сохденуьм, ки серберэхьи сохдегор эни игидгьо бу гуфдире догъистони. Инжо э ён иму гьисди екигеш ужире игиде жоборд. У хьовирме — авареци, капитани, Качалов. Ме ёгъин минивуьсуьм эз товун эну дофус мизенит?..»

Э когъозгьой эну нуьвуьсде оморенигьо игид гьисди — хэлгъ эн совети. МэгIной когъозгьой эну гьисди эз товун шолуми ве довгIо. Шогьир эз дуьли хосде эри хэлгъ шолуми ве шоре зиндегуни. Дуьл эну нисе ветовусде гьемей эни бедбэхдигьоре, овурдигьоре хунхуре фашизм эри хэлгъ Ватан иму, э гьозоргьоревоз куьшде оморетгьо одомигьой советире э десдин эн вэхьшие фашистгьоревоз.

18. II. 1943 сал.

«Эри, хьовиргьо, ишму миданит э ме бэхили сохде. Эхир омори руз мигІид иму. Гирошдет тэхьле рузгьо, кейки иму песово вогошдембиримгьо вэхдгьо. Имогьой сохденим келе шори эдее рафденим гуфдире пушово. Эз дуьлме лап келе шори эдее гирошде иму эдее рафденим гуфдире пушово, дуьшмене бесгъун доре-доре. ГІэзизе хьовир, ме нисе дануьсденуьм чуьтам гуюмге э туь эз дуьлме гьейсэгІэт гирошденигьо келе шорире, кейки ме и дуь руз э эз дуьшме азад сохде оморе Ростов зигьисденуьмгьо. Имуре моч сохденуьт э кучегьо духдергьо, вешенденуьт э сер десгьо. Э хотур эни рузгьо миверзуьт иму кешире зэхьметгьо, сэгІэргьо, дире четинигьо. Ме омбар бэхдеверуьм, шорум, энжэгъ вэхьшиетигьо ве сурулигьой немцгьо зэхьэр зеренуьт э шориме. Угьо вечарунде, бербод сохдет шегьере, э зоологически богъ куьшдет 14 гьозор жугьургьоре... Зенгьо ве гІэилгьо, гІэилгьо, гІэилгьо... Энжэгъ гьони е войгеи имуре — гъэгьре недегьишдени э хунхуре фашистгьо! Оммо мегьитгьой немцгьоре дирен дуьл иму хош бирени. Угьо шеле-шеле гьембизгьоре хуно дечире оморет дуь э сер еки. Ме дирем чуьтам кинигe э руьхшендиревоз нуьвуьсде веноребуге э сер эну мегьитгьо: «Ростове сэхьиби сохдегоргьо».

Дердгьо ве сэгІэргьой Ватан — дердгьо ве сэгІэргьой дуьл шогьири. У гурунде могъбули кешире эри дуьшме овурде хэребеигьо э улке.

Ихдилот Монувэхь Дадашев гьисди торихлуье гъозие-гъэдер эн бире коргьо, нуьвуьсде оморетгьо э дузи ве расдиревоз, э тегьер художественни ихдилот, э товун дуьшме овурде бедбэхдигьо эри хэлгъ, э товун вэхьшие сурулигьой эн гъушунгьой Гитлер ве гьинормендигьой эн Гъирмизине Лешгер иму. У э очугъэ жире бирмундени, чуьтам хэлгъ совети нэгІлетлуь сохдениге фашистгьоре, руьхшенд сохденуьтге э угьо. Эз когъозгьой Монвэхь иму диреним, чуьтам гьинорменде Гъирмизине Лешгер иму бесгъун доре, пиш сохдениге фашистгьоре э запад.

И саламате, динже, гІэйбкеше одоми, гъэйгъуй хэлгъэ кеширенигьо офицер, хубе журналист бу (у верасдебу э Масков институт журналисти коммунистире КИЖ-а). У лап эз дуьли бовор сохде э буьзуьрге кор эн партией коммунистгьо, э келе эшгъ ве хьэвесевоз хунде нуьвуьсде шогьиригьоре. Монувэхь Дадашев э гъизгъин довгІош гьич фурмуш нисе сохде хьовиргьо, кифлет ве куьнде одомигьой хуьшдере, комигьоки э битобиревоз гузет сохдембируьт когъозгьой энуре.

Э когъоз хуьшде эз 23 август 1943 сал у нуьвуьсдебу гьечи:

«Туь нуьвуьсдебири, ки ме нуьвуьсуьм гуфдире эз имбурузине хьол немцгьо. Угьо э сере-вири деруьт, э келе сэгІэр деруьт, Саша! Ме омбаре пленнигьоре дирем. Угьо ишу эз терс хьэрой дешенде гуфдиренуьт: «Гитлер капут!». Угьо лол-гуьмуьт эз терс, эз хьэлежигери. Э е чуькле шегьер зен — сэхьибхуне эриме ихдилот сохдебу, ки э хуней ю немец— офицер зигьисдембу. Е руз у гІэиле хуно эдембу гьирке сохде, гирисде: союзникгьойму э запад шегьер энуре, хуне-жигей энуре гьемере вечарунди, э хокистер чарунди. Офицер — немец согъ шев ноле зери, песде пушой себэхь э буру ведерафде, зери куьшде хуьшдере. Ини чуьжиреиге гьейсэгІэт гьовой энугьо ве чуьтамуьтге угьо.

ГІэзизиме! Лап э гъизгъине вэхд довгІо, е минут хэвлет офде, нуьвуьсденуьм эри дуьлтуьре шор сохде. Сер гирдейм эри рафде пушово гьич непоисде пушово! Дануьсдени, ме гьич э Украина небирем пушоте, оммо эриме гьечи оморени, гуйге ме инжо зигьисдем. Чуь келе шорини эри Ватан женг берде...»

Монувэхь Дадашев гІэзиз дошдембу Ватан хуьшдере ве эри эну у жовоне жун хуьшдере суьперди.

Гене э когъоз у нуьвуьсдебу:

«Туь пуьрсирени эз ме: нуьвуьсдемге ме стихигьо? Эри, гьелбетте,

нуьвуьсденуьм. Небуге туь гьечу дануьсдени стихи не бесгъуни дурут эз еки? Угьо лап куьндуьт эз еки, хьовир! Эз товней зиндегуни — у бешгъэее кори. Ме биё зигьуьм эри бесгъунире дире, неки эри дире, гьемчуьн эри э гьеммеревоз э еки овурде бесгъунире».

Зигьисди Монувэхь Дадашев э и гІуьлом, зигьисди, нуьвуьсди стихигьо. Стихигьо эз товун Ватан, эз товун Партия, эз товун хэлгъ. Эри, гуфдиренуьт у стихигьо нефуьрсори. Оммо у э довгІо ёгъин стихигьо нуьвуьсди. Белки у и стихигьоре у э командирски сумкай хуьшде дегьишде, пэхьни сохди угьоре э вэхд гъизгъин довгІо э гъэд эн окоп. Э у стихигьой хуьшде у ёгъин нуьвуьсди эри биёвгьо товуше рузгьо. Э у стихигьо у, гьелбет, нэгІлети сохди довгІоре сергирдетгьоре — фашистгьоре, хунди мэгІни эри шолуми, бирори эн хэлгъгьо, эри мозол эн Ватан хуьшде. Белки у е ченд стихигьоре нуьвуьсди эри фирегье серхьэдгьо ве мержгьой эн Украина, эжеки у дори жун хуьшдере.

Э дуьл эну омбаре ниетгьо дебирет. У эз товун омбаре гъозиегьо недануьсди нуьвуьсде, чуьнки у лап кем зигьисди э руй эни хори. Шогьир гьеле 30 сала зиёдте небу эз гІуьмуьр у эз гІуьмуьр бурра омогьо э довгІо.

Асдаре дорени товуш э асму, песде у гьееки э зарбевоз офдоренге, у суьфде эз хуьшде гьишдени кутэхьэ нишоне. Песде асдара юш, ризнишонюш вир, пуч бирени. Оммо гІуьмуьр инсон бурранигеш, нишоне мундени эзу, нике нишоне, сохде коргьой ю, верзирение нум ю демундени тэгІрифи ѳ лэгІэй эн хэлгъ.

Эз зугьун уруси чарунди Борис Гаврилов.

Юно Ягудаев

ЁРОВУРДИГЬО ЭЗ ЗИНДЕГУНИ ТЕАТР ТАТИ

Э зиндегуни театр тати гирошдет омбаре хубе коргьо. Оммо гуфдире гереки, ки театр тати э рэхь параменди хуьшде омбаре четинигьош дири. Метлеб эни ёровурдигьойме гьисди ихдилот сохдеи гьем э товун барасигьой коллектив театр, гьемиге э товун эну коргьо, комигьоки ким вэхдгьо мешет бирембируьт э кор параменди мэгІрифет театри тати.

Мере, гьеле лап жовонле гьисдикиш, лап хьэз оморембу эз театр. Э у гІэиле вэхдгьо омбардекиш ме бирембируьм э театр. Э ён дер театр мипоисдуьм ве эз тираклегьо миденишируьм чуьтам актергьой театр репитициегьоре гировунденуьтге.

Театр тати гуьнжунде оморебу, мэгІлуьм гьисдигьоре хуно, э 1935-муьн сал эз бэхшвегиргьой гьевелине кружок театри, комиреки гуьнжундебируьт Менешир ве Хонум Шолумовгьо. Увэхди ме бируьм энжэгъ 15 сале. Гьемме руз миоморум э ён дер театр, мипоюсдуьм, имидлуь бире, ки гье белкине еки эз актергьой театр эз ме мипуьрсуь гуфдире эйчуь унжо поисдемге ве меш увэхди мигуюм метлеб мере, ки мере э театр дарафде воисде гуфдире. Оммо екиш эз актергьо эз ме и гофе нисе пуьрсирембу. Увэхди ме эйме фикир сохдум, ки и метлебе э хуне гуюм, белки эзугьо семе е кумеки бисдоге эриме. Ме э хуне метлеб мере гуфдиренге, бебейму э руьхшендиревоз эз ме мугу:

— Чуьни? Туь чуь гуфдири? Гье илле мунди мере! Имогьой кук ме биё мейму бу, э пушой жэгІмет томошечи бошу. Эге э театр рафдиге дие э и хуне пой туьре деноре меё.

Э гьечиревоз ме дирируьм, ки эз хунеигьо эриме кумек бирегор нисди. Гене рафдуьм э ён театр. Оммо и дес рафдуьм лап зу себэхьмунде. Мугум э дуьл ме лап зу унжо оморeире диренге, суьфде унжо биёвгьо корсох ёгъин мипуьрсуь эз ме э у зури унжо чуь сохденуьмге. Ме поисдебируьм э ён дер театр, мигуиге э вокурде оморей дер денишуьгьоре хуно. Е мерд омо те дер театре вокурде, э сифет ме денишире пуьрси:

— Туь инжо чуь сохде, хэлефме?

Увэхди меш пуьрсируьм:

— Э леле, ишму кинит?

— Ме? — Пуьрси у э мэхьтелиревоз. Песде хэндуьсде, зиёд сохд.— Мере нуми Зэхэрьё Авшалумов.

Ме шор бисдорум, чуьнки э сифет нисе шинохдембируьмгеш, шиновусдебируьм, ки Зэхэрьё Авшалумов лап хьэвескоре актер театри гуфдире. Ме гуфдиренге э у метлеб мере, у пуьрси:

Туь кук кини? Деде-бебей туьре разини туь э театр омореи?

Ме гуфдируьм кук киниуьмге ве гьемчуьн бебейму рази нисди гуфдире эри ме э театр дарафдеи. Бебейму эз ме гуфдиребугьо гофгьоре шиновусденге, Зэхэрьё хэндуьсд, песде мугу:

— Эге туьре артист бире воисдениге, туьре хубе сес биё вебу, оммо

эз гоф сохдемун, сес туь зобу нисди. Эз имбурузевоз биё э репитицие, мивиним гьери чуь сохде герекиге.

У руз суьфде ме э репитицие рафденге, Зэхэрьё гуш дошд сес мере ве гуфди, ки гьемме руз биём гуфдире э репитициегьо. Эзуш бэгъэй у гуфди, ки хьэрекет мисоху гуфдире эри э бебе-дедей меревозиш гоф сохде, рази бошут гуфдире. Шори мере гъэдер небу, мигуиге ме вебируьм э хьофдимуьн тебэгъэ...

Э песини салгьой сиимуьн салгьо театр тати дебу э жергей пушолуье театргьой Догъисту ве э товун коллектив иму омбаре тэгІрифигьо вебирембируьт э гозитгьо. Оммо суьфдеи салгьо иму омбаре четинигьо дирембирим. Генеш актергьой театр э эшгълуьиревоз гъовхо мибердуьт э у четинигьоревоз.

Суьфдеи салгьо имуре гьеле пьесагьош небу. Унегуьре омбардекиш иму мибурмундим концертгьо, э комигьоки михундим мэгІнигьо, мивежегьисдим гьовогьо, мибирмундим чуькле инсценировкегьо... Унегуьре увэхдине репитициегьойму омбариш ухшеш зерембируьт э гІэруьси-хунегьо, чуьнки екигьо мивежегьисдуьт, екигьойге мэгІни михундуьт...

Увэхди э жергей актергьо дебируьт 25 одоми, эзугьо 19 мердгьо бируьт: Зэхэрьё Авшалумов, Оврум ве Рэхьмон Абрамовгьо, Беньёгьу ве Саломон Дадашевгьо, БэгІэз ве Ёвди Авдалимовгьо, Мухоил Азаев, Нэхьэм Гаврилов ве чендигьойгеш. Э гІэрейму дебируьт гьеме шеш зенгьо-актергьо: гьеймогьой верзуьшлуье артисткей Догъисту гьисдигьо Эхсо Шолумова, Мозол Авдалимова, Гегей-Боди Дадашева, Шамаилова НэгІомо, Пейсахова Истир ве Рафаилова Беше. Десдей зерегоргьоре, э жергей комигьоки дебируьт Юно Илизиров, Рифке Илишаев ве чендигьойгеш, рэхьбери сохдембу биненорегор музикей тати, верзуьшлуье дананден инжее сенигІэтгьой Догъисту Шуьмшуьн Ашуров.

Эз пьесагьо увэхди э репертуар театр иму дебируьт: «Мешади Ибод», «Ошугъ Гъэриб», комигьореки Зэхэрьё Авшалумов чарундебу эз зугьун азербайджани ве гьемчуьн чуькле эз е перде бируьтгьо пьесалегьой татиш, меселен, «Тиґъу» ведиеш.

Директор театр увэхди бу Яша Исаков. Е руз у гьеммеймуре кура сохде, мугу:

— Райком партие гъэрор нори, ки иму биё бурайм гуфдире э дигьгьо эри томошегьо бирмунде...

Увэхди э дигьгьо, меселен, э ижире дигьгьо чуьн Муьшгуьр, Эгълеби, Хошмемзуьл, Гъэрчогъ, Орогъ ведиеш гьеле татгьо омбар зигьисдембируьт. Эжигей гьеммейму гоф сохде, режисер театр Зэхэрьё Авшалумов, мугу:

— Коллектив театр гьеммише хьозури эри бирмунде томошегьо ве концертгьо э жофокеше могьлугъ татгьо.

У дуз гуфдиребу, актергьой театр э келе эшгълуьи ве хьэвеслуьиревоз хьозур бирембируьт экин гьер концерт ве гьер томоше. Оммо лап зобуне кор актергьойму у бу, ки гьеле э гІэрейму дисциплина недебу, чуьки кими вэхдгьо бихьуьрмет сохдембу коллективе. Кими вэхдгьо кире чуь мивоисдге, гье уре мисохд. Омбардекиш гІэилгьойму хьозур бируьт руьхшендие, герексуьзе зарафетлуье коргьоре эри сохде. Меселен, иму э Муьшгуьр концерт доре бэгъдо, серну́ьш колхоз доребу имуре дуь фургъунгьо, те вокзол бурайм гуфдире. Э рэхь фургъун, э комики вебу мердгьо, чаруьсдебу ве Зэхэрьё домундебу э кургелуь э зир чаруьсде фургъун. Эжигей фургъуне вегирде Зэхэрьёре ведешенде эз зир эну, гІэилгьо огол зеребу зенгьоре ве гьишдебу гирье сохде, гьейвойгьизар веноре, егІни Зэхэрьё муьрди гуфдире, соки песде эри хэндуьсдешу. Оммо Зэхэрьё юш келе зарифетчие одоми бу. Иму фургъуне вегирденге, миденишим мивиним у е рач хисири, эдее пих зере ве гьич э хэпер юш гІуьлом нисди. Ме уре хэбер сохденге, у эз ме пуьрси:

— Юно!? Иму эжеим, инжо иму чуь сохденим? Жендек ме хэхэи.

Оммо эзи кор Зэхэрьё кефсуьз бире, хэйли мэхьэл э хьэловиш домундебу.

Увэхди э гъужогъ Шамаилова НэгІомо соворе гІэил вебу. Оммо у генеш гьич не эз е репитицие ве гьич эз е концертиш нисе домундембу. Иму э Хошмемзуьл ве Эгълеби рафденге эри томоше бирмунде, экуьндигьой дигь диририм е гъонгъуше доре. Зэхэрьё и доре диренге, эз НэгІомо, мугу:

— Э гегей НэгІомо, бебей туь муно, гІэиле чуь сохде инжимиш бире э дигь берде? Э гъэришлей эни дор дени, себэхь миёйм мивегирим...

Э Хошмемзуьл у шев томоше бирмунде бэгъдо, е член колхоз, Оврогьом гуфдиренигьо, имуре э хунешу берде, хуб гъуногъ сохдебу. Э зир кровать, ме дегешдебируьмгьо, куьдуьгьо дечире оморебу. Суьфделе чум ме э хов варафдебу, э сес деди-медеди хэбер бисдорумгьо. Миденишуьм мивинуьм актергьойму куьдуьгьоре, тупгьоре хуно, э сер дуь-еки эдете шенденуьт. Куьдуьгьо расиренуьт э хори лов-тум бире. Сэхьиб хуне, э сес дироморе, мугу:

— Ме ишмуре э хуней ме гъуногъ небуге довгІо сохит гуфдире, овурдем?! Хуней мере э хэребее есиёв чарунденит?!..

Зэхэрьё, уре жугьоб доре, мугу:

— ГІэилгьо эдете репитицие сохде...

— Репитицие чуьни? — мугу Оврогьом.

— Э коми зугьу гуюм эри туь? — Пуьрси Зэхэрьё, — у куьдуьгьоре угьо дуь э сер еки шендеире гуфдирени физкультура...

Имишев дие чум ме э хов не варафд. Ебойге дениширенуьм диренуьм е одоми э зиршеини ве зиршоволиревоз э миглей хуне чорзани зере нуьшди, чорекей шоробеш нори э пушой хуьшде, э пейле декирдени, хурде ве закуске сохдени э тум куьдуьревоз. Мере гьелуьсди хэнде гирд. Э сес хэндей ме, дере вокурде, диромо сэхьиб хуне. Гьетте дере вокурде, Оврогьом миденишуь мивинуь э миглей хуне «садан» нуьшди э сипре палталгьоревоз. У эз терс е келе божэхь дешенде, суьсд бирени. Увэхди э садангьо бовор сохи э гІэрей татгьо гьеле лап гужлуь бу. Эзи кор Оврогьом бирени кефсуьз.

Увэхди иму э дигьгьо томошегьо мибирмундимге, э дениширегоргьо билетгьо фурухде нисе оморембу. Муьзд театре дорембу колхоз. Себэхьимуьн сернуьш колхоз эз иму согъбоши гуфдире эри томоше бирмундеи, мугу, ки э счет колхоз э бонк пул не дери гуфдире ве э жигей пул миданьуьт тэхуьл доре имуре. Уре жугьоб доре, директор театр Яша Исаков мугу:

— Иму эз правлениеи колхоз ишму лап разиним эри имуре хуб гъобул сохдеи, коллектив театр тати э и зуригьо миёв гене эри бирмунде э ишму тозе спектаклгьо...

Ивэхд гоф директоре бурра, е член правлениеи колхоз мугу:

— ЖэгІмет дигь гьемме разини эз ишму. Энжэгъ, э ме бэхшлемиш сохит, сери ебо ишму э дигь иму оморе е кор бирени: гогь гомиш колхоз муьрде, гогь хуне вачаруьсде, гогьиге чуькле гІэиллегьоре гІовгьой нуькере берде... Гьэгъ ишмуре вегирит, дие инжо меёйт, рэхь ишму ник...

Иму дануьсдембирим у гофгьой эн член правление эзже оморебируьтге. Гьелбет, у гофгьо у гуфдирембируьтгьо екиш дуз не бируьт. Увэхди гьеле тарафгиргьой дин-догІот лап омбар бируьт ве угьо э гоф рабигьо денишире, хьэрекет сохдембируьт эри могьлугъ татгьоре эз театр, эз тозе культура дур сохде... Оммо гІэилгьойму э у коргьо гуш не веноре э диеш эшгълуьиревоз рафдембируьт эри концертгьо ве томошегьоре бирмунде э жофокешгьой дигьи. Оммо зобуне дисциплинай гІэилгьойму кими вэхдгьо эри тарафгиргьой дин-догІот вогьне бирембу.

Сернуьш колхоз э гуфдире гоф хуьшде дуз ведиромо. Эз дуь-се рузиге бэгъдо э ён клуб эшгенизигьо, эжеки бу театр иму, се пура гІэребей тэхуьл омо поисд.. Оммо директор театр Яша Исаков нисе дануьс-

дембу тэхуьле чуьтам бэхш сохуге э гІэрей актергьо. Тэхуьл бэхш сохде оморебу э чуьп вешендеиревоз. Э когъозгьо нуьвуьсде оморебу нумгьой актергьо ве гьер когъозе Мухоил Азаев, гьем актер ве гьемиге кассир театр бугьо, веноребу э сер е туморе. Песде директор мугу: «Туморегьой колхозе вогордунде гереки, эз хуне туморегьо биёрит берит тэхуьле э хуне..»

Неки тэхуьле бэхш сохдеи, гьемчуьн омбаре де коргьойгеш увэхди гировунде оморембу э шеле-хьисоби. Ини, меселен, муьзд жофоймуре дореки не ведомость бирембу, не де когъозиге. Директор огол мизе гІэилгьоре мигуфди: «Ини э и тэхдей фонери вери э гьеркишму чендгъэде расиреге» ве сер мигирд эри пуле бэхш сохде. Енебуге огол мизе имуре, э гъути спичкеи минуьвуьсд нум имуре ве мидо пул (Юно — 5 монет, Шуьмшуьн — 20 монет ведиеш).

Е руз директор омо э театр э е мердевоз ве актергьоре кура сохде, мугу:

— Эришму тозе директор овурдем.

Актергьо, гъогъ бире, эеки денишируьт.

— И директори? — Мугу еки эз актергьо, — и интелегент Хьэсеники...

Эз расдекиш у э интелегент Хьэсен ухшеш зерембу. Э сер ю шляпа вебу, э герден ю галстук, э е дес ю портфель дебу, э е десиге чубугълей интелегенти.

Песде Исаков мугу, ки эзинбэгъдойге директор театр биренини Осипов Ильегьу.

— Ишму э ме руьхшенд сохдембирит пуле дуз нисе доренуьм гуфдире, тэхуьл бэхш сохде нисе дануьсденуьм гуфдире... Ильегьу Довидхьэимович у коргьоре эз ме хубте мидануь э рэхь берде...

Суьфде Ильёгьу Довидхьэимович эриму келе хунегьо вокурдебу. У мигуфди: «Меш куьгьне артистуьм, ме возирем э ижире куьгьне артистгьоревоз чуьн Мухоил Азаев, Эхсо Шолумова ведиеш. Иму э кумеки екиревоз хубе спектаклгьо миним..»

Оммо чуь бисдо? Эз дуь-се рузиге Осипов Ильегьу эз горсовет хосд вегирд эри театр-се гектар богъ онгури ве актергьоре э пушо дешенде берд эри богъгьоре гъуллугъ сохде. Э гьечиревоз кор спектаклгьоре нореи эдембу мунде э гъирогъ.

У сал богъгьо буле бегьер гирдебу. Ильегьу Довидхьэимович бегьер богъгьоре дире, мигуфди:

— Э жун ишму хубе онгур дери, и бегьере иму вечире ниданим. Эри шире декирде гъобгьо хьозур сохде гереки. Ме эдее э ишму тевэгъэ сохденуьм эз себэхьэвоз сер гирит гъобгьо гешдит эри ширере декирде. Э гьеркишму пенж-шеш гІэребе шире мирасуь.

Ижире гьовой Ильегьуре дире, гІэилгьо пуьрсируьт, песде шоробе чуь мисохутге.

— Чуь? Гьеммере мифуьрсим э Урусиет, мифурухим, песде пуле бэхш мисохим.

Ивэхди Зэхэрьё Авшалумов дие тоб не доре, мугу:

— Хьовир Ильегьу Довидхьэимович, ишму э театр иму директор оморейт ненге сернуьш колхоз. Эге колхоз вокурденитге, театре лов сохит, колхоз вокунит, нум юреш нит «Зэхьметкеш». Чуьни беге, эжигей рафде экин драматурггьо пьесагьо овурде, спектаклгьо норе, туь гьемме артистгьоре кура сохде, овурдей эри гъупи зере, оло сохде.

Увэхди Ильегьу Довидхьэимович гуфдирени: «Хуби, бошгу, эз себэхьэвоз мигешдуьм э песой репертуар, театре э пой поюнде гереки, оммо онгуреш э вэхдю вечире гереки.

Имогьой биёйт винишит э вэхд богъчирегьо чуь биребуге. Директор буйругъ доребу Зэхэрьё онгур жарундегор бу гуфдире, мере норебу ённови, Мухоил Азаеве, СэгІэдьё Бинаеве, Истохор Шамуилове норебу

бригадиргьо. У мердгьойге миёсдуьт ченэх ведировунде, зенгьо миёсдуьт онгур чире.

Сер гирде омо богъчирегьо. Зэхэрьё вокурд шеи-шовол бези, е дуьмбилиреш вегирд э дес хуьшде ве сер гирд эри хунде:

— Чуьнки улдум дегирмончи,...
Чэгъир гелсинлер Кур-угъли...

Ивэхд сазандаргьой театр зеренуьт лезгинке, Зэхэрьёш, телисе шишире-шишире, эдее э гъэриш нов вежегьисде...

Ебойге омо директор ве зури пуьрси эз учетчик:

— Ченд гІэребе шире фуьрсорей?

— Се гІэребе.

Зэхэрьё, огол зере директоре, гуфдирени:

— Эй арангутанг мейму, туьре гьич гІэйб оморени? Режисер театре э «пэхьливон-гъэрдеш» чарундей?!

— Э жун сер туь, гьич фикир мекеш, оринейге михури тарамее шоробе, кеф мисохи эри туь...

Эхирки богъчирегьо варасдени, эз богъ ведироморени 5 челег шороб. Шоробгьоре Ильегьу декирдени э гьомбор ишу. Ехэйли вэхд гирошде бэгъдо, сес ведироморени челеггьо бенд шенди, шорбгьо э хори гьомбор тигьи бири гуфдире.

Дузи, Осипов Ильегьу омбар не мунд директор театр, оммо кеме зарали незе у э параменди эну. Гье э у сал директор театр норе омо редактор гозит «Зэхьметкеш» бугьо Сегьлуьм Изилов. Эз хьовир Изилов директор биреревоз кор театр сер гирд эри пушово рафде.

Дуь рузиш некеши эз Сегьлуьм Изилов э театр оморе, у овурд эриму пьесей Борис Гаврилове — «Пери-Хонуме». Актергьой театр э келе хьэвеслуьиревоз сер гирдуьт эри хьозур сохде уре. Э тевэгъэ сохдеи директор театр Изилов Сегьлуьмевоз, театр тати гирошдени эз клуб эшгенезигьо э нац. театр. Пьесей «Пери-Хонум» э и театр суьфдеи гиле норе оморебу 10-муьн май 1938-муьн сал. Э келе шориревоз гъобул сохдебируьт денишиpегоргьо и пьесаре. Э касса е доне билет не мундебу. Татгьой Дербенд, э гІэруьси буравгьоре хуно, кифлетлугъ оморебируьт эри денишире спектакле. Спектакл варасде бэгъдо, экуьнди ним сэгІэт чеке-чекгьой могьлугъ нисе поисдембу. Увэхди Сегьлуьм Изилов гьеммеймуре э сегьне ведировунде, эз нуминей гьеммейму гуфди келе согъбоши эз денишиpегоргьо ве имид до угьоре, ки коллектив театр мивенуь гуфдире гьемме хьэрекети хуьшдере эри бирмунде хубе томошегьоре э могьлугъ татгьо.

ЕгІэлмиш не бире, мибу гуфдире, ки и бу гуфдире суьфдеи дуьруьжде бараси коллектив театр иму. Э диеш буьлуьнде бараси расиребирим иму драмей суьфдеи драматург тати Юно Семенове — «Мэхьсуьме» норенге.

Режисер театр Зэхэрьё Авшалумов меслэхьэти но, ки рафде гереки гуфдире экин Юно Семенов, комики увэхди кор сохдембу э издательствой «Азернешр» э Боку, эри хосде эзу тозе пьесагьо ве гьемчуьн овурде эзунжо пьесагьой азербайджанире, чарунде ве норе угьоре э театр иму.

Эз е ченд рузиге Сегьлуьм Изилов рафд э Боку ве овурд эриму гьеебо дуь пьесагьой Юно Семенове «Мэхьсуьм» ве «Хогьине». Эзуш бэгъэй у овурдебу эриму тозе нуьвуьсде оморебугьо пьесей Миши Бахшиеве «Бесгъуни игидгьо» ве е ченд пьесагьой азербайджанире.

Гьетте эз Боку оморе, Сегьлуьм Изилов, кура сохде гьеммеймуре, мугу:

— Дусде хьовир иму Юно Семенов дори эришму келе шолум ве у гифдири, ки драмей «Мэхьсуьм» эдее норе оморе гуфдире э театр тати

эн Боку. Уре воисдени гье э е вэхд и драмаре имуш ним ве бэхьс гирим эеки, бурайм дуь экин еки гъуногъ ве фегьм сохим, коми коллектив хуб мивозуге уре. Ме уре гоф дорем, ки иму э пушой эну уьзиёгъ миведи-ройм гуфдире...

Гьемме актергьой театр э келе шориревоз гъобул сохдуьт мэгІлуь-мети хьовир Изилове ве иму сер гирдим эри гІэре не доре репитициегьо гировунде ве хьозур бире эй бирмунде э дениширегоргьо драмей Юно Семенов «Мэхьсуьме».

Песой эни ёровурдигьоре хунит э альманахиге.

СЕРНОМЕ

СТИХИГЬО ВЕ МЭГІНИГЬО

Б. Гаврилов
Шинов 3
Зу вогошд 3
Дуьл хоши 4
Войге 5
З. Семендуева
Бовор сохденуьм 6
Дурим эз еки 6
Севгили 6
Мибошу пешму 7
Б. Сафанов
Рэхьбирмуй милетгьо 8
ГІэзизе догъгьо 8
Э дусде кифлет 9
Ферзенд туьнуьм, Дербенд 10
Себэхь 10
Биёр васал 11
Вокурдегор 12
Бэхде дорит 13
Э рэхь дери 13
Комсомол Ленини 14
Э лов дерьёгъ 15
Туь экиме гьисдики 16
Л. Амиров
ГІэзизе Урусиет 16
Иму гІуьзетлуь сохденим и гІуьломе 17
Эдей берде 18
Эшгъ омоге 18
Верзирени гъимет ди 19
Муьгьбет ме 19
Чойле 19
Я. Мошияхов
МэгІни суьфде э БАМ оморегоргьо 20
Шасдсалитуь омбаракбу 20
Хь. Гилядова
Дедей 22
И. Бахшиев
Мебош гІожиз 24
Чорризегьо 24
Дуьризегьо 24

ИХДИЛОТГЬО

М. Бахшиев
СуьгІуьдо 26
Э рузгьой довгІо 30
Хь. Анисимов
Вохурдеи 34
Пушовоим 36

ОЧЕРКГЬО

Хь. Авшалумов
Синемиши э пушой гІэжел 39
Эз жун гІэзизте 43
Ветеран эн партие, ветеран эн жофо 48
Н. Гилядов
Жейле нибошум эз комсомол 53
Гьэгъигъэте сэхьиб 55

СТАТЬЯГЬО

Г. Мусаханова
Э кин пуьрсуьш хьэсуьл омореи литературай тати 58
М. Азизов
Солдат — шогьир, шогьир — коммунист 67
Ю. Ягудаев
Ёровурдигьо эз зиндегуни театр тати 72

Советская Родина

(Сборник татских писателей)

На татском языке

Составитель Б. Сафанов.

Редактор Х. Авшалумов.
Художник К. Джанмурзаев.
Художествен. редактор В. Логачев.
Техн. редактор В. Гаджиева.
Корректор А. Семендуев.

Сдано в набор 18-V-1978 г. Подписано в печать 11-VIII-1978 г.
Форм. 70×108 1/16. Бум. л. 2,5. Печ. л. 5,0. Усл. печ. л. 7,0.
Уч.-изд. л. 5,65. С 03116. Тираж 1000. Цена 40 к. Бум. № 1.

Дагестанское книжное издательство Управления
по делам издательств, полиграфии и книжной торговли
Совета Министров ДАССР
Махачкала, ул. Маркова, 55. Зак. 430.

Типография им. С. М. Кирова Управления по делам издательств,
полиграфии и книжной торговли Совета Министров ДАССР.
Махачкала, ул. Маркова, 51.

Цена 40 коп.

МАХАЧКАЛА 1978

СОВЕТСКАЯ РОДИНА

(Сборник татских писателей)

На татском языке